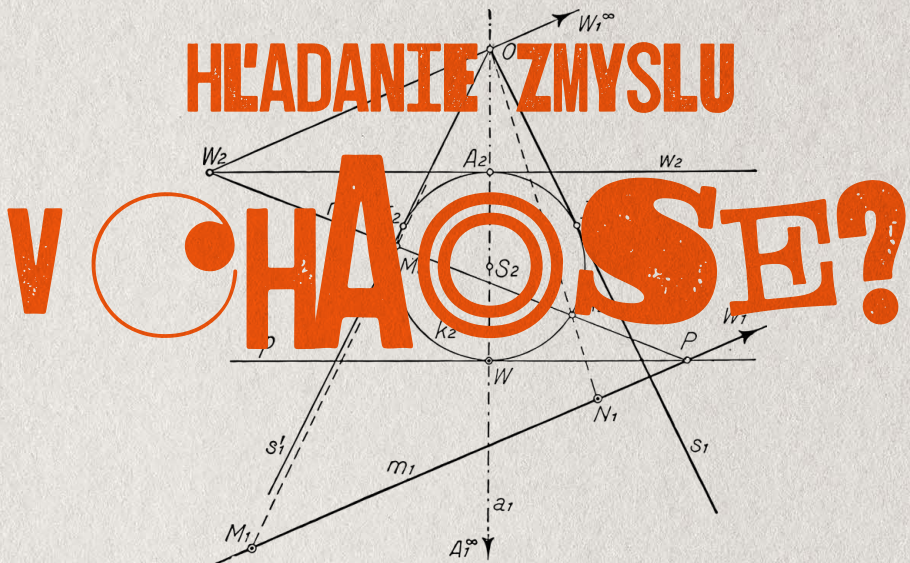

PETER TELIČÁK

Nepodložené presvedčenia počas pandémie Covid -19

Vybrané psychologické faktory
nepodložených presvedčení

Ústav
experimentálnej psychológie,
Centrum spoločenských
a psychologických vied SAV, v. v. i.

Peter Teličák

Hľadanie zmyslu v chaose?

Nepodložené presvedčenia počas pandémie
COVID-19

Vybrané psychologické faktory nepodložených presvedčení

Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských a
psychologických vied SAV, v. v. i.

Bratislava

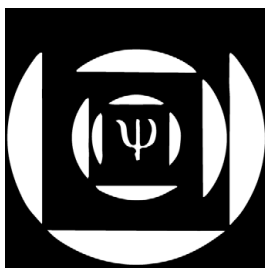
2025

Hľadanie zmyslu v chaose?

Nepodložené presvedčenia počas pandémie COVID-19

Vybrané psychologické faktory nepodložených presvedčení

Peter Teličák

Bratislava

2025

Ústav experimentálnej psychológie, Centrum
spoločenských a psychologických vied SAV, v. v. i.

Monografia je súčasťou riešenia výskumného projektu APVV–20-0387: „*Psychologické súvislosti nepodložených informácií a presvedčení súvisiacich s pandémiou COVID-19*“

Názov: Hľadanie zmyslu v chaose? Nepodložené presvedčenia počas pandémie COVID-19. Vybrané psychologické faktory nepodložených presvedčení

Autor: Mgr. Ing. Peter Teličák, PhD

Recenzenti: Doc. PhDr. Michal Hajdúk, PhD
Mgr. Radoslav Merva, PhD

Rozsah publikácie: 6 AH

Technická
spolupráca: Mgr. Ida Prokopčáková

Jazyková
korektúra: Mgr. Ida Prokopčáková

Obálka: Mgr. Ján Kurinec

Rok vydania: 2025

Vydanie: Prvé

Počet strán: 105

Vydavateľ: Ústav experimentálnej psychológie SAV, Bratislava

ISBN (print) 978-80-8298-012-0
EAN 9788082980120

ISBN (online) 978-80-8298-013-7
EAN 9788082980137

OBSAH

Namiesto úvodu	11
1. Nepodložené presvedčenia (NP)	13
1.1 KONŠPIRAČNÉ PRESVEDČENIA.....	15
1.2 PSEUDOVEDECKÉ PRESVEDČENIA	18
1.3 PARANORMÁLNE PRESVEDČENIA	19
1.4 MAPOVANIE A MERANIE COVID-19 NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ.....	20
2. Vybrané faktory nepodložených presvedčení.....	27
2.1. EVOLUČNÉ A EPISTEMICKO-KOGNITÍVNE ZDROJE NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ.....	27
2.1.1 <i>Manažment hrozieb</i>	28
2.1.2 <i>Rozpoznávanie vzorcov</i>	29
2.1.3 <i>Rozpoznávanie aktérov</i>	30
2.1.4 <i>Kognitívne premenné</i>	31
2.2 EXISTENCIÁLNE PREMENNÉ AKO ZDROJE NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ.....	33
2.2.1 <i>Náčrt problematiky existenciálnych premenných</i>	33
2.2.2 <i>Existenciálne premenné a nepodložené presvedčenia</i>	35
2.3 EMOCIONÁLNE PREMENNÉ AKO ZDROJ NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ	36
2.3.1 <i>Náčrt problematiky emocionálnych premenných</i>	37
2.3.2 <i>Emocionálne premenné a nepodložené presvedčenia</i>	38
2.4 MALADAPTÍVNE OSOBNOSTNÉ PREMENNÉ AKO PREDIKTORY NEPODLOŽENÝCH PRESVEDČENÍ.....	41
2.4.1 <i>Sociálno-averzívne črty osobnosti</i>	42
2.4.1.1 <i>Narcizmus a nepodložené presvedčenia</i>	42
2.4.1.2 <i>Machiavelizmus a nepodložené presvedčenia</i>	43
2.4.1.3 <i>Psychopatia a nepodložené presvedčenia</i>	43
2.4.1.4 <i>Sadizmus a nepodložené presvedčenia</i>	44
2.4.2 <i>Psychopatologické črty osobnosti a nepodložené presvedčenia</i>	44
2.4.3 <i>Maladaptívne osobnostné črty a nepodložené presvedčenia</i>	46
2.4.4 <i>Osobnosť a psychopatológia ako kľúč k pochopeniu viery v nepodložené presvedčenia?</i>	49

3. Argument ako spôsob redukcie nepodložených presvedčení?	50
4. ŠTÚDIA: Zmysel života ako mediátor medzi úzkosťou a COVID-19 nepodloženými presvedčeniami (C19-NP)	53
4.1 TEORETICKÉ ZHRNUTIE	53
4.2 CIEĽ A HYPOTÉZY – UŽŠIE VYMEDZENIE PROBLÉMU.....	55
4.3 VÝSKUMNÝ SÚBOR.....	58
4.4 NÁSTROJE MERANIA	59
4.5 ANALÝZA DÁT	61
4.6 VÝSLEDKY	61
4.7 DISKUSIA	71
Záver.....	79
Použitá literatúra	81

Zoznam tabuliek

Tabuľka 1 Zoznam pôvodných 25 položiek škály COVID-19 NP	21
Tabuľka 2 Deskriptívne vlastnosti a reliabilita škály C19- NP	23
Tabuľka 3 Zoznam dimenzií a primárnych aspektov osobnostného dotazníka PID-5.....	47
Tabuľka 4 Popis výskumného súboru vzhľadom na pohlavie a ukončené vzdelanie	59
Tabuľka 5 Deskriptívna a psychometrická analýza výskumných metód, celkovo	60
Tabuľka 6 Korelačná matica výskumných premenných.....	62
Tabuľka 7 Charakteristiky modelu pre premennú zmysel života	62
Tabuľka 8 Prediktory zmyslu života	62
Tabuľka 9 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 konšpiračné presvedčenia.....	63
Tabuľka 10 Prediktory COVID-19 konšpiračných presvedčení (CK)	64
Tabuľka 11 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami	66
Tabuľka 12 Prediktory COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami (CPO).....	66
Tabuľka 13 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou.....	68
Tabuľka 14 Prediktory COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou (CPL).....	68

Zoznam grafov

Graf 1 Interakcia medzi strachom z vlastnej smrti a úzkosťou pri predikcii zmyslu života	63
Graf 2 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 konšpiračných presvedčení	65
Graf 3 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami.....	67
Graf 4 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou	67

Zoznam obrázkov

Obrázok 1 Longitudinálne znázornenie vzťahov medzi COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami a bezmocnosťou	40
Obrázok 2 Longitudinálne znázornenie vzťahov medzi COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami a bezmocnosťou	41
Obrázok 3 Schéma moderovanej mediácie, konceptuálny model 21	58

Použité skratky

NP – Nepodložené presvedčenia

C19—NP – COVID 19 nepodložené presvedčenia

CK – COVID-19 konšpiračné presvedčenia

CPL – COVID-19 pseudovedecké presvedčenia súvisiace s liečbou

CPO – COVID-19 pseudovedecké presvedčenia súvisiace s opatreniami

LMI - Longitudinálne meranie invariance

Podakovanie

- kolegom a kolegyniam z Ústavu experimentálnej psychológie CSPV SAV
- recenzentom za ich podnetnú spätnú väzbu
- rodine a priateľom

„Naše presvedčenia formujeme z rôznych subjektívnych, osobných, emocionálnych a psychologických dôvodov v kontexte prostredia, ktoré je tvorené rodinou, priateľmi, kolegami, kultúrou (...) a spoločnosťou ako celkom. Po vytvorení našich presvedčení ich následne obhajujeme, zdôvodňujeme a racionalizujeme množstvom intelektuálnych zdôvodnení. Na prvom mieste sú pre nás presvedčenia, až následne ich vysvetlenia. Tento proces nazývam realizmom závislým od viery, kedy naše vnímanie reality závisí od presvedčení, ktoré o nej máme. Realita síce existuje nezávisle od našich myslí, avšak jej pochopenie je závislé od presvedčení, ktoré v danom čase zastávame“ (Shermer, 2011, 5).

Namiesto úvodu

Podobne ako ľudia v minulosti, aj dnešný človek hľadá odpovede na otázky, prečo sa dejú určité nešťastia a prečo zasahujú práve jeho a jeho blízke okolie. Často sa prikláňa k nepodloženým presvedčeniam, ktoré mu umožňujú priradiť týmto udalostiam skrytý význam. Prostredníctvom nich premieňa svoje obavy a strach z neznámeho do konkrétnych predstáv a vytvára tak prepojenú sieť interpretácií, ktorou si vysvetľuje svet okolo seba. Tento svet je, ako by povedal Heidegger, miestom, do ktorého je človek „vrhnutý“ a ktoré musí spracovať a pochopiť. Čo však vedie človeka k tomu, aby hľadal pravdy vymykajúce sa racionálnym dôkazom? Aké sily nás ovplyvňujú, keď podliehame rôznym nepodloženým presvedčeniam? Predkladaná monografia „Hľadanie zmyslu v chaose“ pozýva čitateľov zamyslieť sa nad tým, ako nepodložené presvedčenia – nie len počas pandémie COVID-19, odrážali hlboko zakorenenú potrebu porozumieť nepredvídateľnému svetu. Pandémia nepriniesla len obavy o zdravie a život, ale aj vlnu nepodložených presvedčení, ktoré často slúžili a slúžia ako prostriedok na zmiernenie úzkosti z neznámeho. Sú to nielen individuálne mechanizmy, ale aj kolektívne fenomény, ktoré vplyvujú na inter- a intraindividuálnu dôveru človeka.

V prvej kapitole si predstavíme rôzne druhy nepodložených presvedčení, ako sú konšpiračné presvedčenia, ktoré ponúkajú alternatívne vysvetlenia udalostí založených na tajných zámeroch mocných skupín; pseudovedecké presvedčenia, ktoré sa tvária ako vedecké, no nemajú oporu v empirických dôkazoch; a paranormálne presvedčenia, ktoré zahŕňajú fenomény ohľadne „nadprirodzených“ javov.

Druhá kapitola analyzuje faktory, ktoré sú zdrojom týchto presvedčení: od evolučných mechanizmov, cez existenciálne a emocionálne reakcie na neistotu, až po maladaptívne osobnostné premenné. Poukážeme, že je potrebné pri vysvetľovaní, prečo ľudia podliehajú nepodloženým presvedčeniam, pracovať s multifaktorovým chápaním, ktoré integruje viaceré premenné. Predposledná, tretia kapitola sa zameriava na možnosti a metódy, ako účinne redukovať nepodložené presvedčenia prostredníctvom argumentov. Kapitola poukazuje na niekoľko príkladov z výskumov, ktoré demonštrujú, ako správne podané informácie dokázali znížiť mieru podliehania nepodloženým presvedčeniam.

Posledná, štvrtá kapitola je výskumná a skúma zmysel života ako mediátor medzi úzkosťou a COVID-19 nepodloženými presvedčeniami. Táto časť kombinuje rôzne faktory – emocionálne, kognitívne a existenciálne – do jedného multifaktoriálneho modelu, ktorý poukazuje, ako úzkosť a strach zo smrti zvyšujú tendenciu veriť v nepodložené presvedčenia. Výsledky poukazujú na to, že pocit zmysluplnosti môže znižovať podliehanie nepodloženým presvedčeniam, čo môže mať praktické dôsledky v intervenciách a nastavení rôznych politík.

1. Nepodložené presvedčenia (NP)

„Spolahlivý spôsob, ako ľudí prinútiť veriť nepravdám, je ich časté opakovanie: známost sa veľmi ťažko odlišuje od pravdy. Veľmi dobre túto skutočnosť poznajú autoritárske režimy a marketingoví pracovníci“ (Kahneman, 2012, 71).

Jedným z motivačných vzorcov osobnosti je potreba vnímať okolitý svet ako štruktúrované miesto, ktoré človeku poskytuje pocit kontroly a následne mu umožňuje efektívnu interakciu s okolím (Noordewier & Rutjens, 2021). Človek od staroveku, a najmä od 17. storočia, postupne nachádzal rôzne spôsoby ako štruktúrovať svet prostredníctvom poznania – dával mu mená, vďaka ktorým by bolo ľahšie porozumieť svetu, mená ktoré by mu postupne mohli dávať zmysel. Vytváral rôzne metódy, pomocou ktorých popisoval dovedy pre neho tajomné fenomény (Boudry et al., 2015). Je dôležité reflektovať, že daný proces poznávania okolitého a náhodného sveta sa odohrával a vždy sa odohráva v interakcii s daným historicko-socio-kultúrnym (ideologickým) kontextom (Shermer, 2011). Paralelne s poznaním vystupovali a vystupujú do popredia aj iracionálne presvedčenia, ktoré môžeme charakterizovať ako epistemicky nepodložené (alebo len nepodložené presvedčenia). O aký druh presvedčení ide?

Lobato et al. (2014) považujú za epistemicky nepodložené presvedčenia tie, ktoré nie sú v súlade s totalitou poznania a dôkazov súčasného poznania (Fasce, 2017). Nie je možné overiť ich pravdivosť alebo sú v rozpore so súčasným poznaním. Ich hypotézy nie sú testovateľné (Popper, 2009). Otázka pravdivosti či nepravdivosti nepodložených presvedčení nemusí byť hneď jednoznačná, pretože niektoré z nich sa časom ukázali byť či už čiastočne alebo úplne pravdivé (Byford, 2011; Halama, 2019b). Ako príklad môžeme uviesť americký škandal Watergate, kedy pracovníci republikánskeho aparátu amerického prezidenta Richarda Nixona nainštalovali do budovy sídla Demokratickej strany odpočúvacie zariadenie. Prvotné obvinenia boli spočiatku vnímané ako nepodložené presvedčenia – konšpiračná teória, ktorá sa však časom ukázala ako pravdivá, čo viedlo k Nixonovej rezignácii v roku 1974.

Ako však poukazuje Jurkovič (2015), nepodloženým presvedčeniam zásadne chýbajú empirické argumenty a ich šírenie je založené na ich nekritickom prijímaní. Nepodložené presvedčenia sa môžu líšiť v závislosti od socio-kultúrnych kontextových

podmienok (Bahna, 2015). Zaujímavou vlastnosťou nepodložených presvedčení je, že – aj napriek tomu, že si môžu spolu navzájom obsahovo a významovo odporovať, majú medzi sebou silné vzťahy (Wood et al., 2012). Napríklad podliehanie konšpiračným presvedčeniam predikuje podliehanie paranormálnym alebo pseudovedeckým presvedčeniam (Newheiser et al., 2011; Lobato et al., 2014). Silným prediktorom viery v nepodložené presvedčenia sa teda ukazujú byť ďalšie nepodložené presvedčenia (Swami et al., 2010; Swami et al., 2011; Teličák & Halama, 2022). V období pandémie sa napríklad objavili kontradiktórne COVID-19 nepodložené presvedčenia, ktoré aj napriek ich vzájomnej protirečivosti (COVID-19 vymysleli Američania aj Číňania zároveň, atď.) mali vzájomný kladný vzťah (Miller, 2020). Po vypuknutí konfliktu na Ukrajine sa objavil podobný fenomén vo vzťahu k prokremelským naratívom (Šrol & Čavojová, 2024).

Goertzel (1994) tvrdí, že nepodložené presvedčenia tvoria monologický systém presvedčení, v ktorom viera v jedno nepodložené presvedčenie slúži ako dôkaz pre ďalšie nepodložené presvedčenie a to aj vtedy, keď si významovo protirečia, čo poukazuje na prítomnosť nekonzistentnosti v kontraste s klasickou vedeckou teóriou. Niektoré výsledky z obdobia pandémie COVID-19 naznačili, že COVID-19 nepodložené presvedčenia sa ukázali ako prediktory iných nepodložených presvedčení (Teličák & Halama, 2022). Jednoducho povedané, ak niekto podlieha presvedčeniu o plochej zemi, má tendenciu veriť aj iným vedecky vyvráteným nezmyslom, napríklad, že ochorenie COVID-19 je liečiteľné kombináciou vodky a bromhexinu. aj keď je potrebné spomenúť, že koncept monologického systému nepodložených presvedčení bol kritizovaný zo štatisticko-metodologického hľadiska (van Prooijen et al., 2023).

Nepodložené presvedčenia sú obzvlášť lákavé pre tých, ktorí chcú budovať pozitívny obraz seba tým, že sú súčasťou nejakej skupiny, ktorá zápasí s externým ohrozením (Cichocka et al., 2016). Takéto nepodložené presvedčenia majú negatívny dopad na sociálnu dynamiku spoločnosti. Výsledky experimentálnych štúdií taktiež naznačujú, že skúsenosť so sociálnym vylúčením alebo s ostrakizovaním spôsobuje, že ľudia následne podporujú nepodložené presvedčenia ako súčasť vyrovnávania sa s negatívnou skúsenosťou s ostrakizáciou (Graeupner & Coman, 2017). Taktiež ľudia, ktorí majú nízke postavenie či už z dôvodu svojej etnickej príslušnosti (Crocker et al., 1999) alebo nízkeho finančného príjmu budú s vyššou pravdepodobnosťou podporovať nepodložené presvedčenia (Uscinski & Parent, 2014). Experimenty ďalej naznačujú, že nepodložené presvedčenia znižujú dôveru vo vládne inštitúcie a to aj napriek tomu, že tie priamo nemusia súvisieť s konkrétnou vládou inštitúciou (Einstein & Glick, 2015).

V niektorých štúdiách sa môžeme stretnúť s výskumným dizajnom, ktorý počíta s jednodimenzionálnym modelom nepodložených presvedčení, či už ide o konšpiračné (napr. pád dvojčiek v USA spôsobený samotnou americkou vládou) (Swami et al., 2014), pseudovedecké (napr. antivaxerské postoje) (Jolley & Douglas, 2014) alebo paranormálne presvedčenia (napr. viera v existenciu duchov) (Genovese, 2005). Lobato et al. (2014) sa pokúsili o výskumné načrtnutie trojdimenzionálneho modelu, ktorý v sebe spája všetky tri vyššie spomenuté dimenzie epistemicky nepodložených presvedčení. V slovenskom kontexte validizoval podobnú škálu Halama (2019a). Táto škála obsahovala konšpiračné presvedčenia: „Farmaceutický priemysel kvôli finančnému zisku z chemoterapie zatajuje existenciu účinného lieku na rakovinu“, pseudovedecké presvedčenia: „Rôzne alternatívne metódy liečby rakoviny, ktoré klasická medicína neuznáva, sú skutočne účinné“ a paranormálne presvedčenia: „Rôzni veštcia a veštkyne dokážu skutočne predvídať budúcnosť“. Podobný typ konšpiračného presvedčenia: „Pandémia COVID-19 je umelo spôsobená farmaceutickými firmami za účelom zisku“ a pseudovedeckého presvedčenia: „Homeopatická liečba COVID-19 je v porovnaní s klasickou formou liečby účinnejšia“, môžeme pozorovať aj v období pandémie COVID-19 (Teličák & Halama, 2022).

V nasledujúcej časti si bližšie predstavíme jednotlivé typy už spomenutých nepodložených presvedčení. Nadviážeme následne na štúdiu realizovanú v našom kontexte, ktorá sa zamerala na konštrukciu a psychometrické overenie nepodložených presvedčení týkajúcich sa pandémie COVID-19 (Teličák & Halama, 2022). Jej výsledkom je škála COVID-19 nepodložených presvedčení, ktorá obsahuje konšpiračné a pseudovedecké presvedčenia ohľadne liečby a opatrení.

1.1 Konšpiračné presvedčenia

„Konšpirácie vykresľujú obraz absolútnej morálky dobra a zla. Svojim konzumentom prezentujú svet v čierno-bielej podobe. Takýto pohľad sa dá ľahšie pochopiť a zároveň podať, pretože je zaujímavejšie a napínavejšie zobraziť svet v čierno-bielych farbách ako v sivých odtienkoch zložitej reality“ (Evans, 2020, 237).

Konšpiračné presvedčenia sú považované za formu špekulatívnych presvedčení, ktoré sa vyskytujú v spoločnosti už od staroveku (napr. šírenie konšpirácií o príčine podpalenia Ríma v roku 64) (Coward & Swann, 2004; Byford, 2011). Tento druh presvedčení

v sebe zahŕňa existenciu rôznych činiteľov (agens) pôsobiacich v tajnosti za účelom dosiahnutia skrytých nelegálnych či dokonca až zlomyseľných cieľov (van Prooijen & Acker, 2015; Evans, 2020), čo môžu potvrdiť aj výsledky štúdie, realizovanej na populácii mladých Slovákov, z ktorých si až 37 % myslí, že vírus spôsobujúci ochorenie COVID-19 vznikol ako biologická zbraň a 35 % sa domnieva, že pandémia COVID-19 je umelo vyvolaná za účelom šírenia strachu a kontrolovania obyvateľstva (Kohútová et al., 2022).

Konšpiračné presvedčenia môžeme teda definovať ako neoverené a relatívne neplauzibilné tvrdenia (Brotherton & French, 2014). Sú prítomné v celosvetovom kontexte, reflektujú však konkrétne historicko-kultúrno-sociálne (neustále sa meniace) okrajové podmienky, na základe ktorých sa môžu navzájom od seba odlišovať (Hofstadter, 1964; Moschovici, 1987). Podľa Panczovej (2015) sú príťažlivé tým, že poukazujú na skryté nebezpečenstvo odvolávajú sa pri tom na tajné dokumenty a na nepodložené výroky autorít. Hofstadter vo svojej práci (1964) poznamenal, že hlavnou funkciou konšpiračných teórií je ponúknuť jednoznačné vysvetlenie komplexných a nepríjemných udalostí, čo mnohokrát vyústilo do hľadania obetného baránka (Evans, 2020). Za najznámejšie dielo šíriace konšpiračné, ale aj pseudovedecké presvedčenia možno považovať „Protokoly sionských mudrcov“¹, ktoré vzniklo v Rusku v 19. storočí a ktoré sa stalo jedným z ideologických základov pre následné rozpútavanie protizidovských nálad v spoločnosti (Byford, 2011; Evans, 2020). Dôsledkom tohto ideologického a agresívneho pamfletu bola ostrakizácia židovského obyvateľstva a ich následné prenasledovanie, ktoré skončilo hrôzami Šoa². Na Slovensku sa tento pamflet teší obľube hlavne v neonacistických a fašistických kruhoch (Šnidl, 2017; Drábik, 2019).

Nezanedbateľným zdrojom konšpiračných presvedčení sa ukazujú byť epidémie a pandémie, ktoré predstavujú pre človeka existenčnú a existenciálnu hrozbu. V 19. storočí sa na území Slovenska začali šíriť konšpirácie ohľadom ochorenia cholery (Panczová, 2017). Ľudia pod ich vplyvom prestali dôverovať vtedajším autoritám, odmietali protiepidemiologické opatrenia, ba čo viac, samotné protiepidemiologické opatrenia brali ako hrozbu, ktorá je namierená proti nim samotným (paralela s opatreniami počas pandémie COVID-19). To prebudilo atmosféru strachu a podozrievania, čo následne vyústilo do snahy nájsť vinníka (proces nachádzania skrytého významu (Van Prooijen, 2020)). Tým

¹ Podľa Evansa (2020) žiaľ stále nie je úplne jasné, kto bol autorom finálnej verzie. Pamflet však možno považovať za narychlo spísaný zlepenec francúzskych a ruských zdrojov a ich zmätená a chaotická povaha je podľa Evansa dôkazom chvatnej a kompilátorskej práce.

² Tento termín sa používa ako označenie pre holokaust, teda systematické vyvražďovanie približne šiestich miliónov Židov nacistickým režimom počas druhej svetovej vojny.

vinníkom sa stali v prvom rade Židia (údajne roznášali jed v potravinách³) a samotný mocenský aparát štátu, ktorý mal rovnako údajne v úmysle postupné vyhubenie obyvateľstva prostredníctvom protiepidemiologických opatrení. Túto napätú situáciu, plnú neistoty, obáv a vystupňovaného emočného distresu využívali v záujme dosiahnutia svojich politických cieľov tí, ktorí manipulatívne širili nepodložené presvedčenia. Takto „namiešané“ negatívne okrajové podmienky viedli k dynamike maladaptívnych sociálnych interakcií, ktoré mali aj násilnú podobu (Panczová, 2017). Podobné fenomény sme mohli pozorovať aj v období pandémie COVID-19 (Ahmed et al., 2020). Sociálna dynamika vyvolaná epidémiami môže spôsobovať nárast predsudkov a diskriminácie (Keil & Ali, 2006), čo potvrdzujú aj výsledky štúdie, kedy úzkosť z COVIDU-19 viedla napríklad k následnému odmietaniu čínskych produktov (Lee, 2020). Konšpiračné presvedčenia sa objavili aj počas epidémií SARS (Keil & Ali, 2006), MERS a Zika (Klofstad et al., 2019). Poburujúce avšak nie prekvapivé výsledky priniesol prieskum na vzorke slovenských učiteľov druhého stupňa základných škôl, ktoré poukázali, že až 31 % učiteľov sa domnieva, že očkovanie proti vírusovému ochoreniu COVID-19 je postupnou prípravou na čipovanie (Aktuality, 2020).

Manipulatívnosť s informáciami, ktorú môžeme pozorovať naprieč „alternatívnou“ scénou ponúkajúcou nepravdivé informácie, môže ústiiť aj do negatívnych reakcií namierených zväčša proti minoritám (Marchlewska et al., 2019). Výsledky výskumu zameraného na mladých Slovákov poukázali, že až 18 % z nich si myslí, že pandémie COVID-19 bola plánovaná kvôli urýchleniu migrácie (Kohútová et al., 2022).

V nemalej miere je potrebné reflektovať, že konšpiračné presvedčenia sú súčasťou extrémistických politických zoskupení (van Prooijen et al., 2015). Ich cynické a vypočítavo kalkulujúce stratégie počítajúce so strachom a neistotou človeka môžeme považovať za reálie, ktoré môžu dynamizovať napríklad sociálno-averzívne črty osobností⁴ k vyvolávaniu negatívnych sociálnych interakcií. Tie – ako už bolo povedané, vedú následne k predsudkom, diskriminácii a k agresívnym prejavom voči osobám, ktoré sú predmetom konšpirácií (Swami et al., 2012; Jolley, Meleady, & Douglas, 2019). Tento druh presvedčení predstavuje hrozbu pre klasický demokratický systém (Sullivan, 2021). Výsledky experimentálnej štúdie naznačujú, že konšpiračné teórie znižujú dôveru vo

³ Podobný scenár ponúka agresívny pamflet *Protokoly sionských mudrcov*. Niečo podobné sme mohli taktiež pozorovať v období pandémie COVID-19, kedy za nebezpečné bolo považované dodržiavanie protipandemických opatrení alebo očkovanie sa vnímalo ako priama hrozba namierená voči obyvateľstvu („očkovani do pár rokov vymrú...“).

⁴ Viac si o nich povieme v kapitole rozoberajúcej maladaptívne osobnostné premenné.

vládne inštitúcie (Einstein & Glick, 2015). Na podobné reálie poukazuje aj prieskum realizovaný na mladých Slovákoch, z ktorých až 52 % sa domnieva, že politické rozhodnutia sú vo veľkej miere ovplyvňované tajnými organizáciami (Kohútová et al., 2022). Pandémia COVID-19 zaznamenala rapidný nárast konšpiračných presvedčení, ktoré vytvárajú negatívne podhubie pre celú spleť následného maladaptívneho správania sa. Je preto potrebné okrem ich mapovania sondovať aj ich potenciálne psychologické zdroje (Uscinski et al., 2020).

1.2 Pseudovedecké presvedčenia

„Očkovanie patrí k základným preventívnym výkonom v medicíne a ako také patrí k najväčším výdobytkom modernej medicíny“ (Oravský, 2021).

Pseudovedecké presvedčenia sa s obľubou predstavujú prostredníctvom napodobneniny vedeckého jazyka, avšak neopierajú sa pri tom o základné pravidlá vedy (Popper, 1989; Fasce, 2017). Pseudovedecké presvedčenia nemajú hypotézy, ktoré by boli testovateľné podobne ako vo vede (Wood et al., 2012), majú pochybnú metodológiu, dôkazy často zakladajú na „autorite“ a v neposlednom rade nedochádza u nich k revízii tvrdení (Gauch, 2012). Nie sú v súlade s totalitou poznania a dôkazov súčasnej vedy (Lobato et al., 2014) a ich zdôvodnenia majú častokrát charakter bullshitu (Pennycook et al., 2016; Čavojová et al., 2019). Okrem podkopávania intelektuálnej integrity hrozí epidémia šírenia presvedčení s negatívnym dosahom na postoje súvisiace so zdravím človeka (Jolley & Douglas, 2017; Johnson et al., 2020). Načo je však obzvlášť potrebné sústrediť pozornosť je fakt, že môžu spôsobovať negatívnu sociálnu dynamiku (Latour & Hull, 1990; Jolley & Douglas, 2017). Nebezpečnou formou týchto presvedčení sú tiež antivaxerské hnutia, ktoré odmietajú očkovanie (Goertzel, 2010; Jolley & Douglas, 2017; Burki, 2020; Mylan & Hardman, 2021). V priebehu pandémie vystupovali do popredia pseudovedecké presvedčenia ohľadom vírusu spôsobujúceho ochorenie COVID-19 (Garrett, 2020; Desta & Mulugeta, 2020), ktoré napríklad vznik a šírenie tohto ochorenia pripisujú mobilnej 5G sieti (Ahmed et al., 2020; Georgiou et al., 2020), čo následne vyústilo do násilných maladaptívnych interakcií (Jolley & Paterson, 2020). V našom kontexte sme pozorovali okrem nepodložených presvedčení ohľadne 5G siete aj tie, ktoré považujú nosenie ochranných rúšok (a iné zdravotnícke opatrenia) za nebezpečné a taktiež presvedčenia poukazujúce na nebezpečenstvo očkovania proti ochoreniu COVID-19

(Omediach, 2020a). Ako obzvlášť nebezpečné boli zaznamenané pseudovedecké presvedčenia šéfa neonacistickej strany (Drábik, 2019) na Slovensku, ktorý odporúčal alternatívnu liečbu ochorenia COVID-19 pomocou vodky a bromhexinu (Omediach, 2020b).

Samotná pandémia COVID-19 prispela k zrodu mnohých pseudovedeckých presvedčení (Teovanović et al., 2021), podobne ako to bolo v období španielskej chrípky v prvej polovici 20. storočia. Jedno z bizarných pseudovedeckých presvedčení, prostredníctvom ktorého si ľudia vysvetľovali vznik a šírenie vírusu španielskej chrípky, pochádza práve z daného obdobia. Ľudia si šírenie vírusu interpretovali postupnou elektrifikáciou mestských častí. Prostredníctvom elektrickej siete sa mal údajne vírus španielskej chrípky dostať až do domácností. Podobnú paralelu s týmto pseudovedeckým presvedčením môžeme mapovať aj v dnešnej dobe, kedy si ľudia interpretovali šírenie vírusu spôsobujúceho ochorenie COVID-19 prostredníctvom 5G sietí, o čom je presvedčených zhruba 10 % mladých Slovákov (Kohútová et al., 2022).

1.3 Paranormálne presvedčenia

„Pri intuitívnych predpovediach máme tendenciu k nadmernej sebaistote a k nadmernej extrémnosti“ (Kahneman, 2012, 207).

Paranormálne presvedčenia predstavujú multidimenzionálny konštrukt (Lindemana & Aarnio, 2007), ktorý v sebe zahŕňa vieru v magické javy, povery, ale aj religiózne náhľady na svet. Výskumne boli zistené vzťahy medzi religiozitou a paranormálnymi presvedčeniami (napr. Shiah et al, 2010; Teličák & Halama, 2021). Na paranormálne presvedčenia môžeme taktiež nahliadať ako na prediktor psychosociálnych, kognitívno-behaviorálnych, ale aj psychopatologických osobnostných premenných⁵ (Mathijsen, 2009; Teličák & Halama, 2021).

Tobacyk a Milford (1983) definovali kritériá paranormálnych javov z hľadiska ich nevysvetliteľnosti prostredníctvom súčasnej vedy a taktiež im pripisujú vlastnosti protirečiacie zmyslovej realite. Môžeme ich chápať ako skupinu presvedčení o fyzickom, psychickom alebo duchovnom svete v kombinácii s javmi, ktoré prekračujú rámec zmyslového sveta, ide napríklad o psychokinézu, zázračné uzdravenia (a im podobné) (Lindeman & Aarnio, 2006). Je potrebné znova zdôrazniť, že sa môžu meniť v závislosti

⁵ Otázka, či paranormálne presvedčenia spôsobujú psychopatologické javy alebo naopak, ostáva neuspokojivo zodpovedaná. Zistenia nie sú kauzálne, preto by bolo vhodné realizovať minimálne longitudinálny výskum.

od socio-kultúrneho kontextu. A teda ak v našom kontexte niekto verí, že so zlým duchom mu môže pomôcť exorcista, v kontexte subsaharskej Afriky môže túto úlohu plniť šaman. Je treba teda počítať s tým, že paranormálne presvedčenia taktiež kopírujú ideologické okrajové podmienky toho-ktorého náboženského systému (Shermer, 2011).

V období pandémie sa viaceré z týchto presvedčení zvýraznili. Tak napríklad, ľudia ktorí pociťovali silný emocionálny distress vykazovali vieru v nadprirodzený zdroj vírusu, ktorý mal byť údajne zdrojom ochorenia COVID-19 (Somma et al., 2020), či dokonca to bola manifestácia božieho trestu (Østebø et al., 2021). V slovenskom kontexte sa objavili tendencie žehnať ľudí z vrtuľníka údajnou Kristovou krvou (Lumen, 2021) alebo niektorí duchovní odporúčali ľuďom, aby sa modlili v kostoloch podobne ako ľudia v roku 1710 v Trnave počas morovej epidémie. I keď na strane druhej je potrebné poznamenať, že oficiálni predstavitelia cirkví na Slovensku nabádali veriacich k dodržiavaniu protipandemických opatrení. Môžeme predpokladať, že praktizovanie spomenutých magických úkonov (Shermer, 1997, 2011) – určitou časťou obyvateľstva – tlmilo pocit straty kontroly a úzkosti, ktoré vyvolávala pandémia COVID-19 (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021; Šrol et al., 2021). Tento druh presvedčení môže byť posilnený náboženským fundamentalizmom, ktorý sa vyznačuje rigidnými pravidlami a dôrazom na dogmatizmus, čo viedlo napríklad aj k podpore antivaxerských postojov (Nagata, 2001; Ruijs et al., 2012; Pelčić et al., 2016). Tieto postoje sa ešte viac vystupňovali počas pandémie COVID-19 (Whitehead & Perry, 2020; Sturm & Albrecht, 2021). Sumárne povedané, tieto presvedčenia sú často založené na strachu a potrebe vyhľadávania zmyslu v neistých časoch, čo môže viesť k odmietaniu vedeckých poznatkov a odporu voči moderným medicínskym prístupom.

1.4 Mapovanie a meranie COVID-19 nepodložených presvedčení

Mapovanie rôznych nepodložených presvedčení sa ukazuje ako veľmi dôležité, pretože ako bolo spomenuté, majú negatívny vplyv na medziskupinovú dynamiku (Graeupner & Coman, 2017) a na zdravie (Jolley & Douglas, 2017; Johnson et al., 2020; Allington et al., 2020). Nepodložené presvedčenia sú zdrojom populizmu (Castanho Silva et al., 2017; McKee et al., 2020) a súčasne môžu viesť k predsudkom a diskriminácii (Jolley et al., 2019; Marchlewska et al., 2019), prípadne až k agresii voči osobám, ktoré sú predmetom nepodložených presvedčení (Swami et al., 2012) alebo už v predchádzajúcej časti spomenuté obskúrne útoky na stožiare 5G sietí (Ahmed et al., 2020). Nepodložené presvedčenia často využívajú extrémistické politické zoskupenia, čo môže viesť k eskalácii

násilných prejavov (Marone, 2021). Na podobný fenomén poukazuje aj historická analýza ideológie fašizmu (Drábik, 2017, 2019).

V našom kontexte sa mapovanie konšpiračných a pseudovedeckých presvedčení ohľadom pandémie COVID-19 realizovalo začiatkom novembra 2020. Výsledkom je validná a reliabilná škála COVID-19 nepodložených presvedčení od Teličáka a Halamu (2022). V tabuľke 1 sú uvedené všetky pôvodne zozbierané položky, ktoré vznikli analýzou obsahu rôznych alternatívnych / extrémistických webových stránok či sociálnych sietí, ktoré šíрили rôzne konšpiračné a pseudovedecké presvedčenia. Ide o dvanásť pseudovedeckých a trinásť konšpiračných presvedčení, ktoré boli po obsahovej stránke nezávisle posúdené expertami. Následne boli realizované dva nezávislé zbery dát v priebehu konca novembra 2020, ktoré boli podrobené psychometrickej analýze.

Tabuľka 1 Zoznam pôvodných 25 položiek škály COVID-19 NP

Pseudovedecké presvedčenia

- 1) Nosením ochranných rúšok proti COVID-19 sa človek vystavuje riziku toxickkej nákazy oxidom uhličitým
 - 2) Pandémia COVID-19 je do značnej miery ovplyvnená postupným rozširovaním mobilnej 5G siete
 - 3) Test na prítomnosť COVID-19 je nebezpečný a zdraviu škodlivý
 - 4) Intravenózna (injekčná) aplikácia chloritanu sodného sa ukazuje ako účinná voči ochoreniu COVID-19
 - 5) 52 % alkohol je už overeným liečivom proti COVID-19
 - 6) Nosenie ochranných rúšok je pre školopovinné deti a starších ľudí nebezpečné
 - 7) Homeopatická liečba COVID-19 je v porovnaní s klasickou formou liečby účinnejšia
 - 8) COVID-19 je liečiteľný vhodnou kombináciou vitamínov
 - 9) Ochranné opatrenia proti COVID-19 (ako je napríklad nosenie rúška) sú neúčinné
 - 10) Alternatívna medicína sa ukazuje ako jedna z najúčinnějších možností liečby COVID-19
 - 11) Ochorenie COVID-19 nie je o nič nebezpečnejšie ako bežná chrípka
 - 12) Vývoj vakcíny proti COVID-19 je pseudovedecký
-

Tabuľka 1 pokračuje

Konšpiračné presvedčenia

Vírus, ktorý spôsobuje COVID-19 bol tajne vyvinutý v laboratóriách ako biologická zbraň

2) Pandémia COVID-19 je umelo vyvolaná za účelom šírenia strachu a následného kontrolovania obyvateľstva

3) Vlády chcú povinným očkovaním proti COVID-19 dosiahnuť monitorovanie svojho obyvateľstva

4) Pandémia COVID-19 je umelo spôsobená farmaceutickými firmami za účelom zisku

5) COVID-19 bol dlhodobo plánovaný, aby oslabil ekonomiku a tým spôsobil nezamestnanosť

6) Opatrenia zo strany vlád na ochranu pred ochorením COVID-19 vedú k nezvratnej strate slobôd

7) Odborné authority úmyselne nehovoria plnú pravdu o pandémie COVID-19

8) Pandémia COVID-19 bola plánovaná ekonomickými mocnosťami

9) Americký milionár Bill Gates úmyselne finančne profituje z pandémie COVID-19

10) Pandémia COVID-19 bola plánovaná kvôli urýchleniu migrácie

11) Účinná látka proti COVID-19 už dávno existuje, avšak tají sa

12) Súčasná pandémia bola vyvolaná, aby kvôli nanútenej vakcinácii mohli byť následne obyvateľom implantované mikročipy

13) Americký bankár židovského pôvodu George Soros plánoval epidémiu COVID-19 kvôli rozpadu západnej spoločnosti

Poznámka. Tabuľka pochádza z publikovanej štúdie od Teličáka a Halamu (2022). Publikované so súhlasom pôvodného vydavateľa.

Položky uvedené v tabuľke 1 boli testované prostredníctvom klasickej teórie testov (CTT). V prvom kroku exploračnou faktorovou analýzou (EFA) (na vzorke respondentov $N = 584$) a následne položky a dimenzie, ktoré vzišli z EFA, boli overené konfirmačnou faktorovou analýzou (CFA) (na vzorke $N = 695$). Výsledná škála obsahuje 15 položiek, ktoré sú zadelené do troch dimenzií: konšpiračnú a dve pseudovedecké, týkajúcich

sa liečby a opatrení. V tabuľke 2 sú uvedené deskriptívne vlastnosti škály spoločne s vnútornou konzistenciou jednotlivých položiek a dimenzií.

Tabuľka 2 Deskriptívne vlastnosti a reliabilita škály C19-NP

Položky	M	SD	Frekvencie odpovedí v %					ŠI	ST	Po vylúčení pol.	
			1	2	3	4	5			Cro. α	McD.ω
COVID-19 pseudovedecké presvedčenia súvisiace s opatreniami (CPO)											
Nosením ochranných rúšok proti COVID-19 sa človek vystavuje riziku toxickkej nákazy oxidom uhličitým.	2,19	2	50,5	11,2	13,8	17,6	6,9	0,67	-1,05	0,84	0,84
Pandémia COVID-19 je do značnej miery ovplyvnená postupným rozširovaním mobilnej 5G siete.	1,70	1	66,8	7,5	17,8	4,9	3,0	1,37	0,78	0,88	0,88
Test na prítomnosť COVID-19 je nebezpečný a zdraviu škodlivý.	1,98	1	54,2	11,2	20,9	9,6	4,0	0,9	-0,46	0,86	0,86
Nosenie ochranných rúšok je pre školopovinné deti a starších ľudí nebezpečné.	2,42	2	42,7	13,2	14,7	17,6	11,8	0,47	-1,27	0,85	0,85
Ochranné opatrenia voči COVID-19 (ako je napríklad nosenie rúška) sú neúčinné.	2,18	2	49,1	18,3	10,1	11,2	11,4	0,87	-0,71	0,85	0,85
CPO celkovo	2,09	1,8	Ordinal Alpha = 0,92					0,70	-0,59	0,88	0,88

Tabuľka 2 pokračuje

COVID-19 pseudovedecké presvedčenia súvisiace s liečbou (CPL)											
Intravenózna (injekčná) aplikácia chloritanu sodného sa ukazuje ako účinná voči ochoreniu COVID-19.	2,15	3,00	41,2	6,0	50,2	1,7	0,9	-0,01	-1,37	0,76	0,77
Homeopatická liečba COVID-19 je v porovnaní s klasickou formou liečby účinnejšia.	2,13	2,00	44,2	7,5	41,7	4,2	2,4	0,35	-0,93	0,65	0,74
COVID-19 je liečiteľný vhodnou kombináciou vitamínov.	2,86	3,00	22,2	11,7	32,5	25,8	7,9	-0,17	-1,01	0,70	0,71
Alternatívna medicína sa ukazuje ako jedna z najúčinnejších možností liečby COVID-19.	2,34	3,00	34,0	13,8	40,3	8,3	3,6	0,25	-0,81	0,63	0,65
CPL celkovo	2,37	2,50	Ordinal Alpha = 0,79					-0,09	-0,86	0,75	0,76
COVID-19 konšpirácie (CK)											
Vírus, ktorý spôsobuje COVID-19 bol tajne vyvinutý v laboratóriách ako biologická zbraň.	3,18	3	19,3	8,9	25,8	26,3	19,7	-0,32	-1,07	0,95	0,95
Pandémia COVID-19 je umelo vyvolaná za účelom šírenia strachu a následnej kontroly obyvateľstva.	2,95	3	29,1	8,9	20,0	21,6	20,4	-0,07	-1,44	0,94	0,94
Pandémia COVID-19 je umelo spôsobená farmaceutickými firmami za účelom zisku.	2,92	3	28,8	8,9	23,5	19,6	19,3	-0,03	-1,38	0,94	0,94

Tabuľka 2 pokračuje

COVID-19 bol dlhodobý plánovaný, aby oslabil ekonomiku a tým spôsobil nezamestnanosť.	2,87	3	30,9	8,5	21,9	20,0	18,7	0,00	-1,43	0,94	0,94
Pandémia COVID-19 bola plánovaná ekonomickými mocnosťami.	2,92	3	28,9	8,6	23,6	19,1	19,7	-0,03	-1,39	0,94	0,94
Pandémia COVID-19 bola plánovaná kvôli urýchleniu migrácie.	2,34	2	39,3	10,9	33,7	8,8	7,3	0,45	-0,85	0,95	0,95
CK celkovo	2,86	3	Ordinal Alpha = 0,97					-0,09	-1,26	0,95	0,95

Poznámka. Respondenti boli požiadaní o vyjadrenie súhlasu na poskytnutej 5-bodovej škále Likertovho typu (od vôbec nesúhlasím po úplne súhlasím). M – priemer, SD – štandardná odchýlka, ŠI – šikmosť, ST – strmosť, Cro. A – Cronbachova Alfa, McD Ω – Mc Donald Omega. Tabuľka pochádza z publikovanej štúdie od Teličáka a Halamu (2022). Publikované so súhlasom pôvodného vydavateľa.

Psychometrické vlastnosti škály COVID-19 nepodložených presvedčení boli testované v dvoch ďalších štúdiách. V prvej, ktorá bola realizovaná na populácii mladých dospelých (18-29 rokov, N = 559), sa ukázali vlastnosti škály ako výborné (Merva & Teličák, 2023). V druhej, ktorá mala charakter longitudinálnej (v troch vlnách: október 2021, júl 2022, apríl 2023), bolo testované longitudinálne meranie invariance danej škály (ďalej len LMI) (Ballová Mikušková & Teličák, 2024).

LMI je dôležitý koncept v psychometrii, ktorý slúži na zistenie, či daný test meria rovnaký konštrukt rovnakým spôsobom v rôznych časových bodoch alebo skupinách. LMI sa zakladá na identifikácii latentných (skrytých) premenných, ktoré sú odhadované prostredníctvom manifestných premenných, ako sú napríklad položky dotazníka. Týmto spôsobom môžeme overiť, či je stabilita faktorov a štruktúra vzájomných kovariancií konzistentná. Jedným z typov invariantnosti je konfiguračná invariancia, ktorá hodnotí stabilitu faktorov a položiek naprieč časovými bodmi alebo skupinami (Putnick & Bornstein, 2016; Luo et al., 2019; Cao, 2022). Výsledky analýzy prostredníctvom LMI škály COVID-19 nepodložených presvedčení (Ballová Mikušková & Teličák, 2024) ukázali, že

invariancia bola dodržaná (Chen, 2007). Merací nástroj na zachytenie COVID-19 nepodložených presvedčení sa ukázal ako stabilný v čase (od októbra 2021 do apríla 2023). Otázne však ostáva, nakoľko by tieto položky boli aktuálne dnes, dva roky od posledného merania. Otázne možno aj preto, pretože sa od tej doby vyskytlo ďalšie množstvo nových nepodložených presvedčení, ktoré majú potenciál zatieniť COVID-19 nepodložené presvedčenia. I keď na strane druhej sa v našej spoločnosti vyskytujú jednotlivci (aj na exponovaných politických pozíciách), ktorí spochybňujú odborné authority, napríklad ohľadom očkovania proti vírusu spôsobujúcemu ochorenie COVID-19 a tým spôsobom neustále udržiujú v povedomí COVID-19 nepodložené presvedčenia. Z výsledkov analýzy LMI však možno dedukovať, že škála spoľahlivo mapuje COVID-19 nepodložené presvedčenia.

V budúcich výskumoch, ktoré budú merať prevalenciu rôznych nepodložených presvedčení, je potrebné taktiež reflektovať efekt sociálnej žiadúcnosti. Ide o druh odpovedovej zaujatosti, pri ktorej respondenti „systematicky“ upravujú svoje odpovede na určité podnety, pretože nechcú priznať, že zastávajú názory / postoje, ktoré by boli v rozpore so spoločenskými normami alebo by mohli spôsobiť, že ich iní budú hodnotiť negatívne (Gonzalez-Ocantos et al., 2012). Ide teda o tendenciu respondentov odpovedať spôsobom, ktorý je spoločensky prijateľný a nie nevyhnutne pravdivý. Sociálno-žiadúca odpoveď sa môže ukazovať ako problematická v prípade merania viery v nepodložené presvedčenia (Lantian et al., 2016), čo môže viesť k systematickému podhodnoteniu ich prevalencie v spoločnosti (Smallpage et al., 2022). Následne ich podhodnotenie môže skresliť pochopenie ich rozsahu a vplyvu na spoločnosť. Smallpage et al. (2022) experimentálne naznačujú, že sociálna žiadúcnosť môže viesť k systematickému podhodnocovaniu výsledkov merania nepodložených presvedčení, čo môže mať dopad na interpretáciu a tvorbu politík zameraných na boj proti dezinformáciám.

2. Vybrané faktory nepodložených presvedčení

Prečo ľudia podliehajú nepodloženým presvedčeniam, prečo veria nezmyslom? K odpovedi na danú otázku nám môže pomôcť psychologický exkurz, ktorý odкрýva nepodložené presvedčenia ako multifaktorový fenomén a dôsledok interakcie rôznych (nie len, treba poznamenať) psychologických premenných (Halama, 2019b). Ako dôležité sa pri psychologických vysvetleniach akceptácie týchto presvedčení ukazuje pracovať s viacerými vzájomne pôsobiacimi procesmi, ako sú evolučno-kognitívne mechanizmy, osobnosť, psychopatológia, existenciálne premenné, ale aj socio-demografické premenné (van Prooijen & van Vugt, 2018; Ballová Mikušková, 2018; Halama, 2019b; van Prooijen, 2020; Teličák & Halama, 2021; Šrol et al., 2021; Teličák et al., 2023; Halama & Teličák, 2024). V nasledujúcej časti si predstavíme vybrané zdroje nepodložených presvedčení, ktoré nám môžu pomôcť pochopiť prečo im niektorí podliehajú a následne ich aj šíria. Ako prvý zdroj, ktorý vstupuje do interakcie rôznych iných psychologických premenných, si predstavíme evolučné premenné.

2.1 Evolučné a epistemicko-kognitívne zdroje nepodložených presvedčení

„Ľudia dokážu neochvejne veriť ľubovoľnému presvedčeniu, akokoľvek absurdnému, keď sú podporovaní komunitou podobne zmýšľajúcich ľudí“ (Kahneman, 2012, 233).

Kľúčovou súčasťou vnímania stabilného a vnútorne koherentného sveta je hľadanie kauzálnych vysvetlení udalostí, do ktorých je človek vsadený (Heider, 1958). Zaujímavo to vysvetľuje Heider (1958) na pozadí organizácie vnímania, ktoré by sa malo riadiť pravidlom takzanej psychologickéj rovnováhy. Úlohou tejto psychologickéj rovnováhy je znižovanie percepcie rôznych ambivalencií či polyvalencií prostredníctvom špecifických epistemických motívov, ponúkajúcich explanáciu okolitého neistého, náhodného, ba až nebezpečného sveta. Tieto špecifické epistemické motívy umožňujú vytváranie reality, ktorá namiesto nejasností ponúka „jasnosť a zrozumiteľnosť“. Jedným z výsledkov

daného procesu je potreba byť v stave kontroly, ktorá vytvára percepčný vzorec poskytujúci „zmysluplnú“ interpretáciu okolitého sveta a to aj vtedy, keď samotné podnety nemusia mať nutne zmysluplný charakter (Whitson & Galinsky, 2008). Je však potrebné spomenúť, že mnohé z týchto vysvetlení nedeklarujú kauzálne vysvetlenia a majú skôr charakter nepodložených a špekulatívnych presvedčení (Wagner-Egger et al., 2018). Napríklad, jedným z takýchto nepodložených presvedčení sú práve konšpiračné, ktorých vnútorné procesy kauzálne prepájajú rôznych aktérov a udalosti s nimi (zdanlivo) súvisiacimi (Whitson & Galinsky, 2008).

Evolučno-psychologický exkurz ponúka jedno z vysvetlení fenoménu percepcie a šírenia nepodložených presvedčení, či už v podobe vedľajšieho produktu evolúcie psychologických procesov alebo v podobe pevnej súčasti vyvinutého adaptačného mechanizmu (van Prooijen & van Vugt, 2018). Spomenuté adaptačné funkcie sa vyvinuli prostredníctvom prirodzeného výberu tým, že ponúkali lepšie vyhliadky na prežitie (Buss et al., 1998). Nepodložené presvedčenia v tomto smere obsahujú niekoľko kľúčových komponentov, medzi ktoré môžeme zaradiť manažment hrozieb, rozpoznanie aktérov a rozpoznanie vzorcov (Buss et al., 1998; van Prooijen & van Vugt, 2018). V krátkosti si ich predstavíme, pretože sú jedným z možných vysvetlení zdrojov nepodložených presvedčení v spoločnej interakcii rôznych iných psychologických premenných, medzi ktoré môžeme radiť emocionálne (Smith & Kirby, 2011) a existenciálne premenné (van Prooijen, 2020). S danými premennými uvažujeme aj vo výskumnom dizajne korelačnej štúdie uvádzanej v závere tejto monografie.

2.1.1 Manažment hrozieb

„Mozog reaguje rýchlo aj na čisto symbolické hrozby. Slová obsahujúce emócie všeobecne priťahujú viac pozornosti. Negatívne slová (vojna, zločin) pritiahnu pozornosť rýchlejšie ako pozitívne slová (mier, láska)“ (Kahneman, 2012, 323).

Evolučné modely nepodložených presvedčení sa vyvinuli ako jedna z foriem adaptácie na podmienky prostredia, ktoré mnohokrát obsahovali rôzne druhy rizikových nebezpečných situácií (Shermer, 1997, 2011). Dané modely ponúkali človeku súbor možností, prostredníctvom ktorých sa mohol vyrovnávať s rizikovými situáciami, ktoré vplývali na jeho pohodu, zdravie a bezpečnosť (van Prooijen & van Vugt, 2018). Ľudia si tak vytvorili systém, ktorý im mal napomôcť rýchlo rozpoznať spleť hrozieb, aby sa s nimi následne mohli adaptívne vyrovnávať prostredníctvom kognitívno-emocionálno-

behaviorálnych vzorcov správania (Kenrick et al., 2003; Neuberg et al., 2011). Neuberg et al. (2011) tento systém vyrovnávania sa s hrozbami delia do dvoch skupín. Jedným je systém, ktorý prostredníctvom skúseností a emocionálnej reakcie (napríklad strach z nakazení) umožňuje človeku vyhýbať sa chorobám, tým, že ho izoluje od stretu s patogénom spôsobujúcim ochorenie. Druhým systémom je systém vlastnej ochrany, ktorý umožňuje človeku rýchlu reakciu na potenciálne nebezpečenstvo (stret s predátorom, atď.). Spomenuté systémy zdieľajú dôležité vlastnosti. Každý systém je funkčne koherentný v tom, že jeho perцепčné, emocionálne, kognitívne a behaviorálne procesy spolupracujú na detekcii rizika a umožňujú človeku vysporiadať sa adaptívne a za vynaloženia malej energie s hrozbami. Zároveň je každý zo systémov flexibilný a vysoko citlivý na špecifický druh hrozieb (Kenrick et al., 2003). Systém riadenia hrozieb sa prejavuje v celej variete reakcií na potenciálne ohrozujúce podnety. Ľudia majú napríklad vrodený strach z niektorých zvierat (LoBue & DeLoache, 2008) a taktiež dokážu detegovať hnev druhého človeka ako hrozbu (Becker et al., 2007). Podľa van Prooijena a van Vugta (2018) môžu byť nepodložené presvedčenia vedľajším produktom tohto systému riadenia hrozieb. Výsledky štúdie z obdobia pandémie COVID-19 napríklad naznačujú, že jedinci, ktorí boli vystavení hrozbám týkajúcim sa pandémie COVID-19, podliehali viac konšpiračným presvedčeniam (Heiss et al., 2021).

2.1.2 Rozpoznávanie vzorcov

„Vysoká inteligencia nečiní ľudí imúnymi voči skresleniam v úsudku“ (Kahneman, 2012, 56).

Ľudská myseľ je determinovaná procesom vyhľadávania existujúcich vzorcov. Dané vzorce majú tendenciu vychádzať z kauzálnej prepojenosti aktérov a rôznych udalostí, čo môžeme pokladať za jeden z predpokladov nepodložených presvedčení (Shermer, 1997, 2011). Proces vyhľadávania vzorcov môžeme považovať za jednu zo základných adaptívnych vlastností asociatívneho učenia človeka (Pontes et al., 2020). Pochopenie sveta prostredníctvom identifikácie príčin a následkov umožnilo našim predkom rozpoznávať hrozby a príležitosti. Umožnilo im to anticipovať dôsledky svojho správania a strategicky ho prispôsobovať požiadavkám neustále sa meniacich okrajových podmienok situácií v ich prostredí (Sih et al., 2011). Mnohé z takto detegovaných vzorcov viedli nie len k prežitiu, ale aj k vyhľadávaniu nových možností ako realizovať

svoj životný príbeh v danom prostredí. Na strane druhej sa však vyskytli prípady, keď rozpoznávanie vzorcov bolo interpretované mylne (Shermer, 2011), teda vzorce neboli správne detegované (Gilovich et al., 1985; Whitson & Galinsky, 2008). Chyby, ktoré sa následne vyskytli v tomto kognitívnom procese viedli mnohokrát k iracionálnym formám presvedčení, medzi ktoré môžeme zaradiť napríklad paranormálne presvedčenia (Tobacyk & Milford, 1983). To môže tvoriť predpoklad pre existenciu rôznych nepodložených presvedčení, majúcich svoj pôvod v „neadaptabilnej“ kognitívnej schopnosti, ktorá nesprávne deteguje vzory vo svojom okolí (van Prooijen & van Vugt, 2018). Výskumne bolo zaznamenané, že rozpoznávanie vzorcov predikuje vieru v konšpirácie a paranormálne presvedčenia (van Prooijen et al., 2018). V období pandémie COVID-19 sa spomenutá evolučná schopnosť prejavovala podliehaním rôznym nepodloženým presvedčeniam súvisiacim s COVID-19 (Gligorić et al., 2021).

2.1.3 Rozpoznávanie aktérov

„Pracovať spochybnosťami je podstatne náročnejšie ako skĺznuť kistote“ (Kahneman, 2012, 125).

Ďalším zaujímavým psychologickým mechanizmom, umožňujúcim bližšie pochopiť evolučné pozadie zrodu rôznych nepodložených presvedčení, je rozpoznávanie aktérov (Barrett, 2007). Ide o schopnosť človeka rozpoznať motívy a zámery, ktoré by mohli viesť iných ľudí („entít“, skupín, ...) ku konkrétnemu konaniu, čo potvrdil jednoduchý výskum mapujúci interpretačné schémy jednotlivca, ktorý analyzuje intencionalitu objektu (Scholl & Tremoulet, 2000). Podľa Barretta (2004) to spôsobuje citlivé nastavenie ľudského mozgu detegovať objekty/aktérov v prostredí (priateľov, nepriateľov, nebezpečné zvieratá, „zlých duchov“, atď.). Schopnosť odhaliť a rýchlo posúdiť nejednoznačnú situáciu je dôležitá pre fyzické, ale aj sociálne prostredie jednotlivca a skupín. Avšak, prílišná tendencia preceňovania prítomnosti iných aktérov môže viesť k viere všadeprítomného aktéra. Ten môže mať až charakter metafyzickej entity (Barrett, 2007), čo môže byť zdrojom nepodložených presvedčení (Douglas et al., 2016). Rozpoznávanie aktérov je asociované taktiež s adaptáciou na teóriu mysle, ktorú môžeme chápať ako schopnosť porozumieť tomu čo si iní myslia alebo cítia (Wilson, 1996). Porozumieť tomu, čo si iní myslia a cítia umožňuje lepšie porozumenie motívom konania druhých ľudí, čo napomáha k vzájomnej kooperácii alebo k vyhýbaniu sa rizikovým interakciám (van Prooijen

& van Vugt, 2018). Hoci sa rozpoznávanie aktérov zameriavalo len na detegovanie motívov a zámerov jednotlivcov, vyskytli sa prípady keď sa výsledky rozpoznávania aktérov zameriavali na entity odlišné od človeka, jedinci si antropomorfizovali vlastné apercpcie a premietali ich do rôznych entít, ktoré mali častokrát metafyzický charakter (Barrett, 2007; Epley et al., 2007; Bolívar, 2018; Nenadalová & Řežníček, 2024). Na niečo podobné poukazuje neuropsychobiológia sociálneho mozgu, ktorá skúma, ako mozog spracováva sociálne informácie, interakcie a vnímanie úmyslov iných ľudí, a ako tieto procesy môžu ovplyvňovať tvorbu a udržiavanie rôznych presvedčení. Inými slovami, neuropsychobiologický základ sociálneho mozgu môže prispievať k zvýšenej náchylnosti k podliehaniu nepodloženým presvedčeniam, keďže mozog hľadá významné vzory a logické spojitosti aj tam, kde objektívne dôkazy chýbajú (Barbey et al., 2009; Eriksson et al., 2017; Okruszek et al., 2022; Seitz et al., 2022)⁶.

Na podobnom pozadí fungovali a fungujú mnohé náboženské systémy (Barrett, 2004). Zvýšená tendencia rozpoznávať aktérov zvyšuje prítomnosť hrozby. Bolo zaznamenané, že viera v metafyzické entity garantujúce morálku sa zvyšuje vtedy, keď si ľudia nie sú istí budúcnosťou (Hogg et al., 2010) a rovnako podliehajú paranormálnym presvedčeniam ak pociťujú neistotu (Shermer, 2011) a viacvýznamový význam okolia (Elk, 2013). Obdobie pandémie COVID-19 prinieslo nepodložené presvedčenia súvisiace s moralizovaním, kedy chorenie COVID-19 bolo interpretované ako boží trest (Østebø et al., 2021). Rovnako výskum od Douglasa et al. (2016) potvrdil, že jedinci, ktorí mali vyššiu tendenciu pripisovať rôznym entitám a predmetom zámernosť a konanie, vykazovali vyššie tendencie k podliehaniu rôznym nepodloženým presvedčeniam. S podobným druhom projekcií sa môžeme stretnúť napríklad v konšpiračných presvedčeniach o americkom miliardárovi Georgovi Sorosovi (Langer, 2021).

2.1.4 Kognitívne premenné

„Život si zjednodušujeme tak, že vytvárame svet, ktorý je usporiadanejší než skutočná realita“ (Kahneman, 2012, 152).

⁶ Neurobiopsychológia presvedčení zahŕňa širokú škálu neurobiologických, kognitívnych a sociálnych rámcov, ktoré ovplyvňujú vznik, udržiavanie a zmenu presvedčení. Niektoré štúdie identifikovali zložitú súhrnu medzi kognitívnymi procesmi mozgu a presvedčeniami, pričom zdôrazňujú úlohu neurálnych mechanizmov v tomto komplexnom konštrukte.

Podľa Kahneman (2012) rozoznávame dva spôsoby myslenia, analytický (Systém 2) a intuitívny (Systém 1). Analytický spôsob myslenia je spájaný s pomalou reakciou súvisiacou s kognitívnymi schopnosťami a teda vyžaduje určité úsilie a vedomú kontrolu. Intuitívny spôsob myslenia je naopak automatický a korelujúci často s rôznymi heuristikami (Pacini & Epstein, 1999; Evans & Stanovich, 2013). Analytický spôsob myslenia je náročným procesom a oproti intuitívnemu spôsobu myslenia je negatívnym prediktorom nepodložených presvedčení (Swami et al., 2014). Potvrdzujú to aj zistenia od Ballovej Mikuškovej (2018), ktoré naznačujú, že konšpiračným presvedčeniam menej podliehajú tí, ktorí viac využívajú racionálny štýl myslenia. Kľúčovou úlohou v menšom podliehaní nepodloženým presvedčeniam sa ukazuje schopnosť premýšľať o svojich psychologických procesoch a schopnosť analyticky uvažovať v situáciách, pre ktoré je tento typ uvažovania potrebný (Pennycook et al., 2015). Podobný proces, kedy sa analytický spôsob myslenia ukazuje ako protektívny voči podliehaniu nepodloženým presvedčeniam, sa ukazuje aj u nepodložených presvedčení súvisiacich s pandémiou COVID-19 (Stanley et al., 2021). Nepodložené presvedčenia sú derivátom rýchleho, intuitívneho myslenia, čo potvrdzujú svojimi zisteniami aj Gligorić et al. (2021).

Zaujímavé zistenie prinášajú Wagner-Egger et al. (2018), ktorí prirovnávajú nepodložené presvedčenia ku kreacionizmu, ktorého úmyslom je ponúknuť teleologické⁷ chápanie vzniku sveta. Autori považujú teleologické nazeranie na svet za prediktor nepodložených presvedčení. Tento spôsob uvažovania má podľa autorov negatívny vzťah k analytickému mysleniu. Korene teleologického myslenia môžeme sondovať už v ranom detstve, kedy má dieťa tendenciu vysvetľovať si veci okolo seba onnipotentne (Coley et al., 2017). Jednou z vlastností kreacionizmu je jeho tendencia dávať rôznym udalostiam zmysel (určitý význam), ktorý však nie je podložený a má skôr špekulatívny charakter.

Evolučné a kognitívne premenné sa môžu dynamizovať v situáciách ohrozenia a pandémii COVID-19 môžeme pokladať za danú situáciu. Táto hrozba vyvolala vlnu obáv a bezmocnosti a stala sa zároveň pre ľudstvo (slovami Tillicha (2004)) existenciálnou úzkosťou, s ktorou sa muselo začať postupne vyrovnávať. V nasledujúcej časti si predstavíme existenciálne premenné, ktoré sú ďalším zo zdrojov nepodložených presvedčení (Newheiser et al., 2011). Môžeme k nim radiť strach z vlastnej smrti a percepciu nezmyselnosti a samoty (Yalom, 2006). Existenciálne premenné sa môžu manifestovať v percepcii rôzneho spektra emócií.

⁷ Z gréckeho telos - cieľ

2.2 Existenciálne premenné ako zdroje nepodložených presvedčení

„Smrť môže zmeniť pohľad človeka na život, je primárnym zdrojom úzkosti, ktorá je prítomná už v ranom detstve [...]; napomáha pri tvorbe charakterovej štruktúry osobnosti a po celý život neprestáva vyvolávať úzkosť, ktorá sa manifestuje obavami a stavbou ľudských obranných múrov“ (Yalom, 2008, 195).

2.2.1 Náčrt problematiky existenciálnych premenných

Ľudia túžia porozumieť sebe, svojmu prostrediu a spôsobom, ako v ňom adaptívne existovať. Ako bolo spomenuté v časti evolučných premenných, prirodzenou snahou človeka je mať veci pod kontrolou, čo mu umožňuje efektívnu interakciu s okolím, pretože jednou z jeho motivácií je nachádzanie príčinných vysvetlení udalostí, ktoré sú kľúčovou súčasťou budovania stabilného a konzistentného chápania sveta. Daný proces človeku umožňuje dosahovanie pozitívnych výsledkov a na strane druhej je človek nábádaný vyhýbať sa možným negatívnym následkom svojho správania, čo môže mať značný dosah na psychickú a fyzickú pohodu (Landau et al., 2015). S psychickou pohodou sa úzko spája percipovanie životného zmyslu (Ryff & Singer, 1998; Yalom, 2006). Prítomnosť zmyslu života naznačuje, že jednotlivci vnímajú svoj život ako usporiadaný, čo sa vzťahuje aj na chápanie okolitého sveta, do ktorého je človek vsadený (Steger et al., 2008). Steger et al. (2008) ďalej predpokladajú, že fenomén zmyslu života má dynamickú štruktúru. Parková (2010) ďalej dodáva, že zmysel života je multifaktoriálny fenomén, dynamiku ktorého ovplyvňujú rôzne premenné.

Jednou z premenných vstupujúcich do danej dynamiky je napríklad narušenie životných naratívov (Gilbert, 2002), s ktorým sa človek musí postupne kognitívno-emocionálne vyrovnávať, akoby reštrukturalizovať kognitívne štruktúry, prostredníctvom ktorých dovtedy percipoval jemu sa javiacu a ním prežívanú realitu (Walker & Winter, 2007). Podľa Parkovej (2010) ľudia disponujú globálnym zmyslom života, ktorý sa utvára v ranom veku a je modifikovaný na základe osobných skúseností, plánov, túžob a rôznych presvedčení (Austin & Vancouver, 1996). Tento globálny zmysel predikuje percipovanie reality a následné emocionálne prežívanie jednotlivca. Ak sa jednotlivec konfrontuje so situáciami, ktoré spochybňujú jeho globálny zmysel, je následne vtiahnutý do procesu vyrovnávania sa so zmyslom danej situácie / situačným zmyslom (Park, 2010).

Situačný zmysel môžeme chápať ako určitý kontextuálny význam nejakej novovzniknutej environmentálnej situácie, s ktorou je človek konfrontovaný a s ktorou sa musí vyrovnávať (Wortman & Silver, 2006). Ak je zmysel danej situácie v zhode s globálnym zmyslom, dochádza k zníženiu prežívanej záťaže a k následnej akceptácii situácie. Ak však nie je prítomná zhoda medzi globálnym zmyslom a zmyslom danej situácie, dochádza k prežívaniu emocionálneho distresu, ktorého miera je určená mierou rozporu medzi globálnym zmyslom a zmyslom danej situácie. V rámci zníženia emocionálneho distresu je človek následne pobádaný prehodnotiť buď zmysel danej situácie alebo celkový, globálny zmysel (Park, 2010). K vyriešeniu diskrepancie medzi globálnym zmyslom a situačným zmyslom môže dôjsť buď prostredníctvom asimilácie situačného zmyslu alebo akomodácie globálneho zmyslu (Thompson & Janigian, 1988). Procesom asimilácie situačného zmyslu sa docieľi, že zmysel novovzniknutej situácie je koherentnejší s globálnym zmyslom (Park, 2010).

Vyskytujú sa však situácie (rozpad vzťahu, choroba alebo strata blízkeho, smrť...), ktoré na strane druhej vedú k akomodačným procesom globálneho zmyslu. Sú to najmä situácie, ktoré sú v prílišnom rozpore s globálnym zmyslom. Najvýraznejšie do danej dynamiky vstupuje samotný strach zo smrti (vedomie vlastnej smrteľnosti) (Yalom, 2006), ktorý je vrodenu podmienkou ľudskej existencie a ktorý narastá postupným uvedomovaním si vlastnej zraniteľnosti a pomínutelnosti existencie (Pyszczyński et al., 2014). Zároveň ako jedna z evolučných (Solomon et al., 2003) a existenciálnych premenných výrazne zasahuje do vzorcov osobnosti človeka a ovplyvňuje ich (Weems et al., 2004; Yalom, 2006). Strach zo smrti zvyšuje percepciu úzkosti (Pérez-Mengual et al., 2021) a má dosah na negatívny vzťah k prežívaniu zmyslu života (Lyke, 2013; Teličák, 2019). Proces akomodácie umožňuje adaptívne aktualizovať okrajové podmienky globálneho zmyslu pri konfrontácii so situáciami, ktoré zvyšujú percepciu emocionálneho distresu. Akomodačné procesy môžu následne viesť k zníženiu percepcie emocionálneho distresu (Joseph & Linley, 2005; Brandtstädter, 2009; Park, 2010).

Rôzne krízy majú potenciál otriasť globálnym zmyslom, čoho dôsledkom je, že človek je následne vtiahnutý do dynamického procesu vyrovnávania sa s diskrepanciou medzi situáciou definovanou krízou a globálnym zmyslom. Jednou z kríz, s ktorou sa človek musel postupne začať vyrovnávať, bolo vypuknutie pandémie COVID-19 (Wang, et al., 2020). Daná pandémia konfrontovala človeka s reáliami existenciálnych premenných (Bland, 2020). Ako každá kríza, rovnako aj pandémia COVID-19 vytrhla človeka z rutiny. Otriasla jeho dovtedajším chápaním stabilného, presného a vnútorne konzistentného sveta. Najprv tým, že ho izovala od ostatných ľudí ako dôsledok dodržiavania rôznych

protiepidemiologických opatrení. Vytvorila sa tak nová situácia, v ktorej človek začal percipovať existenciál samoty (Yalom, 2006). Nemenej dôležitým percipovaným existenciálom bolo taktiež vedomie vlastnej smrteľnosti (Yalom, 2006), ktoré daná pandémia zvýraznila, čo malo za dôsledok zvýšenie úrovne prežívania pocitov úzkosti (Spitzenstätter & Schnell, 2020).

Za obzvlášť ťaživú existenciálnu skúsenosť môžeme považovať smrť najbližších (Wortman & Silver, 2006; Yalom, 2006), skúsenosť s ktorou bolo konfrontovaných mnoho ľudí v období pandémie. Človek bol tak prostredníctvom pandémie postavený do situácií, v ktorých a cez ktoré musel postupne integrovať novovzniknuté existenciálne skúsenosti, akoby nanovo rektifikovať svoj životný zmysel (životný príbeh) (Park, 2010; van Prooijen, 2020). S jeho nedostatkom môže byť spájaná prítomnosť rôznych negatívnych dôsledkov ako je napríklad percipovanie negatívnych emócií (Mascaro & Rosen, 2005, 2006), čo vytvára podhubie pre zrod rôznych psychopatologických prejavov (Marco et al., 2019). Nemenej dôležité je reflektovať, že spôsob vyrovnávania sa s existenciálnymi hrozbami môže byť zdrojom aj rôznych nepodložených presvedčení (Newheiser et al., 2011; van Prooijen, 2020).

2.2.2 *Existenciálne premenné a nepodložené presvedčenia*

Pandémia COVID-19 sa stala intenzívnym zdrojom vedomia vlastného ohrozenia, čo postupne viedlo k potrebe nachádzania zmyslu v danej rizikovej situácii (Pyszczyński et al., 2021). Táto potreba nachádzania významu alebo zmyslu – ako bolo vyššie spomenuté, sa zvyšuje v situáciách, keď má človek pocit nedostatku kontroly alebo sa cíti byť ohrozený (Van Prooijen, 2020), čomu odpovedajú aj evolučne podmienené obranné mechanizmy (Neuberg et al., 2011). Pocity nedostatku kontroly alebo ohrozenia mnohokrát vedú k zvýšenej poverčivosti a dôvere v nepodložené presvedčenia (Shermer, 1997, 2011). Ako bolo taktiež naznačené v kapitole evolučných premenných, rôzne nepodložené presvedčenia môžeme považovať za evolučný derivát psychologických mechanizmov (van Prooijen & van Vugt, 2018), prostredníctvom ktorých je človeku umožnené sa zmysluplne adaptovať v danom sociálnom prostredí alebo situáciách ohrozenia. Rôzne nepodložené presvedčenia sú atraktívne tým, že v sebe zahŕňajú prítomnosť existenciálnej hrozby, ktorá evokuje pozornosť kognitívnych systémov, pretože vyhnúť sa hrozbe je jednou z významných evolučných stratégií prežitia. Tieto presvedčenia aktivujú kognitívny mechanizmus, ktorý deteguje podnety súvisiace

s prítomnosťou hrozby a zabezpečuje tak nastavenie pozornosti človeka voči nebezpečenstvu (Douglas et al., 2016). Nepodložené presvedčenia v tomto procese umožňujú percipovať pocity istoty a tak následne vzdorovať možným existenciálnym hrozbám (van Prooijen, 2020). Mnohé z týchto vysvetlení – ako už bolo spomenuté, nedeklarujú kauzálné vysvetlenia a majú často špekulatívny charakter. Ukazuje sa však, že nepodložené presvedčenia poskytujú široké a vnútorne konzistentné vysvetlenia, ktoré človeku umožňujú vnímať okolitý svet ako usporiadaný (Douglas et al., 2017) a dodávajú mu pocit zmyslu a kontroly (van Prooijen & Jostmann, 2013). Príliš vysoké hodnoty potreby byť v stave kontroly môžu viesť k produkcii percepčných vzorcov, ktorých cieľom je poskytnúť zmysluplnú interpretáciu a to aj vtedy, keď samotné podnety nie sú zmysluplné (Whitson & Galinsky, 2008). Spomenuté percepčné vzorce môžu človeku dodávať pocit kontroly a zmyslu v rôznych neistých situáciách vyvolaných existenciálnou hrozbou. Efekt existenciálnej hrozby dynamizuje potrebu nachádzania zmyslu danej situácie (možné vytváranie nepodložených presvedčení), ktorý následne tlmi pocity neistoty, ktoré sú vyvolané existenciálnou hrozbou (Grzesiak-Feldman, 2013; van Prooijen, 2020; Hyland et al., 2020). Van Prooijen (2020) špecificky objasňuje, že percipovanie existenciálneho ohrozenia zvyšuje aktiváciu epistemických motívov nachádzania zmyslu, čo môže viesť k vytváraniu nepodložených presvedčení, ktorých funkcia spočíva spätne v redukcii existenciálnej hrozby ako zdroja emocionálneho distresu.

Existenciálne premenné, ktoré sa premietajú do hrozieb a obáv, zvyšujú prítomnosť emocionálneho distresu (Thomsen, 2006). Jeden z najvýznamnejších stresorov sa ukazuje byť vedomie smrteľnosti. Vyvoláva celú sériu emočných reakcií, medzi ktoré môžeme napríklad radit' strach, hnev alebo smútok (Thomsen, 2006). Strach zo smrti je existenciálnou hrozbou par excellence, vyvolávajúcou úzkosť (Iverach et al., 2014; Menzies et al., 2019), ktorá následne vedie k tvorbe rôznych obranných mechanizmov zasahujúcich do osobnosti človeka (Weems et al., 2004; Yalom, 2006). V nasledujúcej kapitole sa bližšie zameriame na mapovanie emocionálnych premenných súvisiacich s distresom a nepodloženými presvedčeniami.

2.3 Emocionálne premenné ako zdroj nepodložených presvedčení

„Nie je zrejme iného pokoja pre človeka, než ten ktorý sa skrýva v tom najprudšom boji. „Každá stena môže byť bránou“, správne poznamenal Emerson. Nehľadajme dvere a

východisko mimo steny, proti ktorej žijeme. Naopak, hľadajme oddych tam, kde je ho možné nájsť – chcem povedať uprostred samotného boja.” A. Camus

2.3.1 *Náčrt problematiky emocionálnych premenných*

Koncom roka 2019 začali z Číny postupne prichádzať správy o novovzniknutom koronavírusu SARS-CoV2 spôsobujúcom ochorenie COVID-19, ktoré začalo byť vnímané ako priama hrozba, v mnohých aspektoch nepredvídateľná a ohrozujúca (Lopreite et al., 2021), čo bolo jedným z hlavných spúšťačov dynamiky emocionálneho distresu (Özdin & Bayrak Özdin, 2020; Wang, 2020; Hyland et al., 2020; Hajdúk & Pečeňák, 2021). Z psychologického hľadiska môžeme pandémiu považovať za udalosť spojenú s nejednoznačnosťou a stratou kontroly, pričom je známe, že každá z nich je spúšťačom rôznych emocionálnych reakcií ako sú depresia, úzkosť, stres a hnev (...). Pandémia COVID-19 vyvolala podobné emocionálne reakcie, jej dynamika zvýšila obavy o vlastné zdravie ako aj o zdravie najbližších, čo bolo sprevádzané, podobne ako počas minulých epidémií a pandémií, neistotou a rôznymi stratami (Forbes & Krueger, 2019). Počas týchto výnimočných situácií dochádza k narušeniu životného rytmu, zvýraznená je sociálna izolácia a osamelosť (Cacioppo et al., 2010). Takto namiešané okrajové podmienky slúžili ako spúšťač emocionálneho distresu, ktorý autori štúdie metaforicky prirovnávajú k „búrke“ (Reger et al., 2020). Vedľajšie účinky danej „búrky“ sa prejavili v náraste percepcie emocionálneho distresu, čo má v nemalej miere negatívny dosah na kvalitu a zdravie človeka (Mazza et al., 2020). Psychické zdravie je senzitívne na traumatické udalosti (Hašto & Vojtová, 2012). Človek je pri strete s realiami rôznych katastrof, epidémií alebo občianskych nepokojov vystavený vyšším úrovňam psychickej záťaže (Ettman et al., 2020), ktorá sa okrem iného manifestuje v podobe emocionálneho distresu (Chen et al., 2003). Emocionálny distress je vo všeobecnosti reprezentovaný depresiou, úzkosťou a stresom (Clark & Watson, 1991; Hajdúk & Boleková, 2015). V krátkosti si ich teda predstavíme.

Depresia je charakterizovaná depresívnou náladou, nízkou sebaúctou a zníženým záujmom o všetky prípadne takmer o všetky aktivity v priebehu dňa. Prítomná je plačlivosť či dokonca podráždenosť, rovnako aj insomnia či hypersomnia, ktoré sú sprevádzané stratou energie počas celého dňa. Nemenej dôležitá je prítomnosť pocitov neúžitocnosti, bezmocnosti a zúfalstva, ale aj prítomnosť zníženej schopnosti myslieť a sústreďovať sa. Vyskytujú sa myšlienky na smrť a to nie len strach zo zomierania, ale v krajnej situácii aj suicidálna ideácia (APA, 2013). Obdobie pandémie COVID-19 zaznamenalo

nárast symptomatológií odpovedajúcich depresii (Santomauro et al., 2021), čo následne viedlo k zníženej percepcii zmyslu života (Parra, 2020). Napríklad, v Taliansku v priebehu prvej vlny pandémie stúpila prevalencia depresívnych a taktiež aj úzkostných epizód (Mazza et al., 2020).

Úzkosť môžeme charakterizovať nadmernou nepohodou z obavy zo straty či už blízkych osôb alebo zdravia. Prítomná je nadmerná anticipácia nepríjemných či život ohrozujúcich negatívnych udalostí, čo sa často somaticky manifestuje (APA, 2013). Podľa Yaloma (2006) môže byť jedným z faktorov vyvolávajúcich úzkosť existenciálne ohrozenie, najmä v podobe vedomia vlastnej smrteľnosti alebo smrteľnosti blízkych. Strach zo smrti predstavuje významnú existenciálnu hrozbu, ktorá vyvoláva úzkosť (Iverach et al., 2014; Menzies et al., 2019) a vedie k aktivácii rôznych obranných mechanizmov zasahujúcich do osobnosti človeka (Weems et al., 2004). Obdobie pandémie COVID-19 bolo sprevádzané výrazným nárastom úrovne percipovanej úzkosti, podobne ako v prípade depresie (Santomauro et al., 2021).

Stres možno jednoducho popísať ako pocit emocionálneho a fyzického napätia, ktorý môže vznikáť pri akejkoľvek udalosti ohrozujúcej homeostázu človeka (Selye, 1957). APA (2013) stres popisuje ako pretrvávajúcu neschopnosť zažívať pozitívne emócie (šťastie, pocit uspokojenia), kedy po traumatickom zážitku ako je napríklad smrť blízkeho alebo zážitok vlastného ohrozenia môžu eskalovať pocity podráždenosti a napätia. Môžu sa vyskytovať prehnané negatívne postoje k vlastnej osobe ako aj k iným osobám a k okolitému svetu (svet je nebezpečné miesto pre život a pod.). V období pandémie došlo k zvýšeniu percepcie pocitovaného stresu (Parchani et al., 2021), čo malo dosah na zníženie prežívania zmysluplného života (Schnell & Krampe, 2020). Okrem zníženej úrovne percipovania životnej spokojnosti má stres aj negatívny vzťah k analytickému spôsobu myslenia (Bavolar, 2017).

2.3.2 *Emocionálne premenné a nepodložené presvedčenia*

Intenzívne prežívanie pocitov úzkosti, depresie, viny, hnevu sa môže premietáť do správania, ktoré je negatívne namierené proti samotnej osobe alebo navonok voči sociálnemu okoliu (APA, 2013). Tento typ emocionálnej odpovede môže byť silným impulzom k hľadaniu mechanizmov, ktoré by následne poskytli úľavu a zmysel, najmä v obdobiach krízy, ako bola pandémia COVID-19. Nepodložené presvedčenia sa ukazujú byť jedným zo spôsobov, prostredníctvom ktorého je možné sa vysporiadať s negatív-

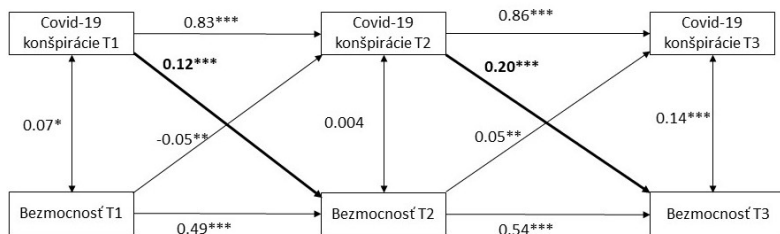
nymi emóciami vyvolanými pandémiou COVID-19 (Levinsson et al., 2021). Tieto presvedčenia často slúžia ako nástroje, ktoré ponúkajú jedinečný spôsob, ako získať pocit kontroly v chaotickom a neistom svete (Jolley & Paterson, 2020). Negatívne emócie, ktoré znižujú životnú pohodu, vedú k tomu, že jednotlivci hľadajú spôsoby ako sa vyrovnat' s týmto stavom. Podľa Somma et al. (2020) to môže viesť k tomu, že sa ľudia uchylujú k nepodloženým presvedčeniam o COVID-19, ktoré im umožňujú vytvoriť si zmysel v zdánlivo náhodných a chaotických udalostiach. Takéto presvedčenia môžu slúžiť ako ochranné mechanizmy, ktoré znižujú vnímanú hrozbu a úzkosť. Dynamika podliehania nepodloženým presvedčeniam sa nevyskytuje len v kontexte pandémie, ale aj v iných krízach (van Prooijen & Douglas, 2017). Krízy, či už politické, ekonomické alebo prírodné, môžu vytvoriť podmienky, v ktorých sa ľudia obracajú k jednoduchším a extrémnejším vysvetleniam, ktoré im umožňujú vysporiadať sa s chaosom. Franks et al. (2017) tvrdia, že tieto presvedčenia pomáhajú vytvoriť usporiadaný obraz sveta, ktorý inak môže byť vnímaný ako nepredvídateľný a nebezpečný.

V období pandémie COVID-19 došlo k nárastu prežívania negatívnych emócií (Wang et al., 2020; Georgiou et al., 2020; Hajdúk & Pečeňák, 2021). Tieto emócie, predovšetkým úzkosť, strach a bezmocnosť, môžu podporiť vznik nepodložených presvedčení, ktoré sa javia ako spôsob vyrovnávania sa s negatívnymi emóciami a zníženou životnou pohodou (Kohút et al., 2022). Zistilo sa, že nepodložené presvedčenia sú úzko späté s úzkosťou, pocitmi straty kontroly, bezmocnosti a stresom (Leibovitz et al., 2021; van Mulukom et al., 2022; Krüppel et al., 2023). Napríklad, zvýšená úroveň úzkosti⁸ spolu s rôznymi situačnými faktormi sa ukazuje ako zdroj nepodložených presvedčení (Grzesiak-Feldman, 2013). Ľudia prežívajúci úzkosť (Grzesiak-Feldman, 2013; Chen et al., 2020) alebo bezmocnosť (Abalakina-Paap et al., 1999; van Prooijen, 2017) viac podliehajú nepodloženým presvedčeniam. Je potrebné spomenúť, že tieto výsledky nemajú longitudinálny charakter a preto nie je možné vylúčiť ďalšie faktory, ktoré by mohli mať efekt na spomenuté výsledky. Naopak, aktuálnejšie výsledky longitudinálnej štúdie, ktoré sú zobrazené v obrázkoch 1 a 2, naznačujú, že vyššia miera podliehania nepodloženým

⁸ Zaujímavý (i keď tak trochu filozofický) popis úzkosti nám ponúka Tillich (2004): „V okamžiku, keď myseľ ovládne obnažená úzkosť, prestávajú byť predchádzajúce objekty strachu určitými objektmi. Javia sa ako to, čím z istej časti vždy boli, ako príznaky základnej úzkosti človeka [...]; **Táto situácia vedie človeka k vytváraniu objektov strachu.** Úzkosť usiluje o to stať sa strachom, pretože strachu je možné čeliť odvahou [...]; tejto hrozbe sa človek obvykle vyhýba tým, že úzkosť transformuje do podoby strachu z čohokolvek“ (Tillich, 2004, s. 29).

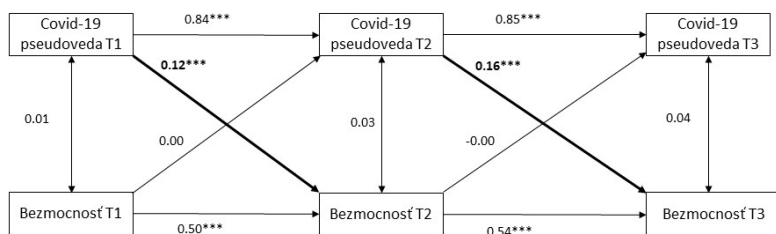
presvedčeniam, či už konšpiračným alebo pseudovedeckým, viedla naopak k prehĺbeniu pocitov bezmocnosti (Ballová Mikušková & Teličák, 2024). Výsledky teda naznačujú, že podliehanie konšpiračným a pseudovedeckým presvedčeniam zvyšuje pocity prežívanej bezmocnosti, čo je v čiastočnom protiklade s vyššie diskutovanými zisteniami (napríklad Abalakina-Paap et al., 1999).

Okrem toho prežívanie pocitov neistoty a bezmocnosti môže stimulovať uprednostňovanie rigidných a radikálnych vodcov, ktorí ponúkajú jednoduché a teda kvázi zrozumiteľné riešenia inak komplexných problémov (Hogg, Meehan, et al., 2010). Tento jav je podporený aj historickými príkladmi: počas 20. storočia existenciálne ohrozenie často stimulovalo vznik extrémistických politických hnutí, ktoré získavali podporu práve vďaka ich jednoduchým a jasným odpovediam na zložité spoločenské problémy (Midlarsky, 2011; Drábik, 2019).

Obrázok 1 Longitudinálne znázornenie vzťahov medzi COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami a bezmocnosťou.

Obrázok je upravená verzia obrázka z publikovanej štúdie od Ballovej Mikuškovej a Teličáka (2024). Publikované so súhlasom pôvodného vydavateľa. Ako si možno všimnúť, efekt podliehania COVID-19 konšpiráciám z T1 (0.12***), T2 (0.20***)) na bezmocnosť T2, T3 je silnejší ako efekt bezmocnosti z T1 (-0.05*), T2 (0.05*) na podliehanie COVID-19 konšpiráciám T2, T3.

Obrázok 2 Longitudinálne znázornenie vzťahov medzi COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami a bezmocnosťou.

Obrázok je upravená verzia obrázka z publikovanej štúdie od Ballovej Mikuškovej a Teličáka (2024). Publikované so súhlasom pôvodného vydavateľa. Ako si možno všimnúť, efekt podliehaniu COVID-19 pseudovede z T1 (0.12***), T2 (0.16***), na bezmocnosť T2, T3. Efekt bezmocnosti z T1 (0.00) a T2 (-0.00) na podliehanie COVID-19 pseudovede T2, T3 nebol ani štatisticky významný.

2.4 Maladaptívne osobnostné premenné ako prediktory nepodložených presvedčení

„Človeka silno ovplyvní, keď urobí niečo abnormálne. Nebolo nikoho, komu by som sa mohol zdôveriť, nikoho, kto by ma bol pochopil. Bol som vtom úplne sám. Čítil som sa inak, úplne vylúčený“ (Tamas, 2018, 183).

Ďalším zo zdrojov nepodložených presvedčení sa ukazujú byť sociálno-averzívne črty osobnosti, reprezentované buď temnou triádou alebo tetrádou (Paulhus & Williams, 2002; Paulhus et al., 2021) a psychopatologické črty osobnosti, reprezentované metrikou PID-5, ktoré kopírujú model DSM-5 (APA, 2013). V našom kontexte sa realizovalo niekoľko štúdií, ktoré merali vzťah medzi nepodloženými presvedčeniami a sociálno-averzívnymi črtami osobnosti (napr. Teličák & Halama, 2020; Halama & Teličák, 2022; Merva et al., 2023; Teličák et al., 2023) a psychopatologickými osobnostnými premennými (napr. Teličák & Halama, 2021; Halama & Teličák, 2024). O aký druh maladaptívnych osobnostných premenných ide?

2.4.1 Sociálno-averzívne črty osobnosti

Koncept sociálno-averzívnych črt osobnosti bol prvýkrát popísaný prostredníctvom modelu Temnej triády (Paulhus & Williams, 2002), ktorý odkazuje na tri vzájomne súvisiace konštrukty: narcizmus, machiavelizmus a psychopatiu. Východiskom pre ich stanovenie je demonštrácia určitých symptómov: sociálne zlomyseľný charakter, emocionálny chlad, agresivita, nedostatok úprimnosti a túžba po sebaaprezentácii. Ide v konečnej miere o črty osobnosti, ktoré negatívnym spôsobom interagujú v oblasti medziľudských vzťahov (Paulhus & Williams, 2002). Koncept temnej triády bol neskôr aktualizovaný do podoby Temnej tetrády a to pridaním dimenzie každodenného sadizmu (Paulhus et al., 2021). Výsledné štyri dimenzie môžeme považovať za prediktory možného budúceho maladaptívneho správania (Pineda et al., 2022). Ďalšie výskumy naznačujú negatívne vzťahy s budovaním priateľstiev a intímnych vzťahov (Jonason et al., 2015), s pracovným životom (O'Boyle et al., 2012), vzdelaním (Turnipseed & Cohen, 2015) a v neposlednom rade so zdravím, šťastím a well-beingom (Egan, Chan, & Shorter, 2014; Aghababaei & Błachnio, 2015). Evolučná psychológia naznačuje, že pre sociálno-averzívne črty osobnosti je typický individualizmus, súťaživosť, orientácia na seba a naplnenie svojich potrieb (Jonason & Schmitt, 2012). Predstavme si následne jednotlivé dimenzie temnej tetrády a ich vzťah k nepodloženým presvedčeniam.

2.4.1.1 Narcizmus a nepodložené presvedčenia

Subklinický narcizmus je považovaný za najsociálnejšiu črtu zo sociálno-averzívnych črt osobnosti (Jonason & Schmitt, 2012). Etymologický význam slova narcizmus siaha až do starovekého Grécka k mýtu o mladíkovi Narcisovi, ktorý sa zamiloval do vlastného obrazu. Jedinec okúzený vlastnou krásou, „narcista“, sa prejavuje neochvejnou vierou vo vlastnú jedinečnosť a veľkosť. Zdôrazňuje svoje vlastnosti a vyžaduje od svojho okolia afirmáciu vlastnej dokonalosti. Výskumy od Millera a Campbella (2008) a Falkenbacha et al. (2013) poukazujú, že pre narcistickú osobnosť je charakteristický sklon ku grandióznosti, dominantnosti, na seba zameraná pozornosť a taktiež využívajúce interpersonálne stratégie. Človek so sklonom k narcizmu dokáže síce prejavovať záujem o druhého, je to však podmienené recipročne afirmáciou jeho osoby. Narcizmus sa ukázal ako prediktor nepodložených presvedčení (Cichocka et al., 2016; Golec de Zavala & Federico, 2018; Teličák & Halama, 2020; Kay, 2021), aj keď na druhej strane niektoré štúdie neprichádzajú s tak jednoznačným tvrdením (March & Springer, 2019; Merva et al., 2023; Teličák et al., 2023). Cichocka et al. (2016) predpokladali, že narcistická osobnosť

môže byť náchylnejšia podliehať konšpiračným presvedčeniam kvôli tendencii k paranoidným názorom, keďže osoby s narcistickou osobnosťou sa nadmerne zaoberajú tým, ako ich vnímajú iní ľudia. Ďalším dôvodom, prečo môže byť narcistická osobnosť náchylná na konšpiračné presvedčenia, je potreba udržiavať pozitívny obraz o sebe a svojej skupine (Douglas et al., 2017).

2.4.1.2 Machiavelizmus a nepodložené presvedčenia

Florentský filozof Machiavelli popísal „ideálne“ vlastnosti panovníka, ktoré neskôr psychológia zahrnula do konceptu známeho ako machiavelizmus. Christie a Geis (1970) definovali machiavelizmus ako osobnostnú črtu charakterizovanú najmä nedostatkom citu v medziľudských vzťahoch. Machiavelista vníma druhého len ako prostriedok na dosiahnutie vlastných cieľov, bez emocionálnej väzby. Ďalšou významnou črtou je ignorovanie konvenčnej morálky, čo sa často spodobuje vo výraze „účel svätí prostriedky“. Poslednou dôležitou charakteristikou je nízka ideologická oddanosť, ktorá machiavelistovi umožňuje byť flexibilný a adaptívny na rôzne ideologické platformy, čo sa prejavuje napríklad fenoménom „obracania kabátov“. Christie a Geis (1970) naznačujú, že naprieč kultúrami existuje predstava, podľa ktorej je človek vnímaný ako slabá, neistá a naivná bytosť, ktorú by tí rozumnejší mali využiť pre maximalizáciu vlastných ziskov. Štúdia od Paulhusa a Williamsa (2002) prepojila machiavelizmus s ďalšími dvomi črtami tzv. temnej triády, pričom machiavelizmus vykazuje najsilnejšiu tendenciu k manipulácii (Jonason & Schmitt, 2012). Túto črtu charakterizuje chladný a cynický prístup k druhým, ako aj tendencie k zavádzaniu a klamstvu (Wright et al., 2015). Machiavelista zvyčajne plánuje vopred, vytvára aliance a starostlivo buduje svoju reputáciu; je strategický a menej impulzívny (Jones & Paulhus, 2011). Niektoré štúdie naznačujú prepojenie machiavelizmu s konšpiračnými presvedčeniami (March & Springer, 2019; Teličák & Halama, 2020; Merva et al., 2023; Teličák et al., 2023). Dôvodom, prečo machiavelisticky orientovaní jedinci inklinujú ku konšpiračným presvedčeniam, môže byť ich nízka dôvera v okolie a zvýšená potreba kontroly, ktorú sa snažia kompenzovať práve prijímaním a šírením konšpiračných teórií (Douglas et al., 2017; Kay, 2021).

2.4.1.3 Psychopatia a nepodložené presvedčenia

Klasický opis psychopatie podáva dielo Maska pričetnosti (The Mask of Sanity) od Cleckleyho (2007). Autor v ňom popisuje základné znaky psychopatie, najmä neschopnosť nadväzovať trvalé medziľudské vzťahy a sklony k násilnému správaniu.

Cleckley zároveň vyvracia mýtus, že psychopati sú len „asociálni“ jedinci na okraji spoločnosti; naopak, medzi psychopatov môžu patriť aj ľudia s vysokým spoločenským postavením (Cleckley, 2007). Výskumy ďalej naznačujú, že najdeštruktívnejšie na medziľudské vzťahy pôsobí subklinická psychopatia, ktorá sa vyznačuje impulzívnosťou, rizikovým správaním, nízkym neurotizmom a nedostatkom empatie (Hare, 1985; Williams et al., 2005). McHoskey et al. (1998) identifikovali dva hlavné faktory psychopatie: prvý zahŕňa sebeckosť, bezcitnosť, impulzívnosť, nezodpovednosť a patologické klamanie; druhý faktor je charakterizovaný antisociálnym spôsobom interakcie. Viaceré štúdie poukazujú na pozitívny vzťah medzi psychopatiou a konšpiračnými presvedčeniami (March & Springer, 2019; Halama & Teličák, 2022; Merva et al., 2023; Teličák et al., 2023). March a Springer (2019) vysvetľujú túto spojitosť zvýšenou mierou bezcitnosti a egocentrizmu u jedincov skórujúcich vyššie v oblasti psychopatie, zatiaľ čo Kay (2020) pripisuje tento efekt vyššej miere antisociálnosti. Avšak, nie všetky štúdie potvrdili tento vzťah (Teličák & Halama, 2020).

2.4.1.4 Sadizmus a nepodložené presvedčenia

Dimenzia sadizmu v kontexte temnej tetrády označuje potešenie z ubližovania druhým a priamu radosť z bolesti či utrpenia iných, nielen fyzické, ale aj psychické ubližovanie, pričom sadista má tendenciu hľadať príležitosti na pôsobenie bolesti. Sadizmus v tejto dimenzii taktiež zahŕňa prvky kontroly, manipulácie a posilňuje pocit vlastnej naderadenosti nad ostatnými. Sadizmus v tomto prípade prehlbuje úroveň zámerného ubližovania a posilňuje túžbu pôsobiť na druhých ako objekt vlastného potešenia, a to bez výčitiek či empatie (Buckels et al., 2013; Paulhus, 2014; Paulhus et al., 2021; Neumann et al., 2022). Kay (2021) naznačil, že jedinci s vyšším skóre sadizmu s väčšou pravdepodobnosťou veria v konšpirácie, pretože jedinci s vyšším skóre sadizmu sú náchylnejší k fatalizmu a nedôvere, čo vedie k ubližovaniu druhým a následne aj k vyššej úrovni konšpiračných presvedčení. Výsledky štúdií zo slovenského kontextu však nepotvrdili prítomnosť vzťahu medzi sadizmom a konšpiračnými presvedčeniami (Halama & Teličák, 2022; Merva et al., 2023; Teličák et al., 2023).

2.4.2 Psychopatologické črty osobnosti a nepodložené presvedčenia

Rôzne nepodložené presvedčenia sa považujú za súčasť psychopatológie, ktorá môže jednotlivcovi alebo kolektívu napomáhať udržať si pocit kontroly nad neistým, premenlivým a nebezpečným svetom (Swami & Furnham, 2014). Tento fenomén zaujal

výskumníkov skúmajúcich vzťahy medzi nepodloženými presvedčeniami a psychologickými faktormi, vrátane osobnostných črt. Osobnostné faktory Veľkej pätky predstavujú dominantný rámec skúmania osobnostných premenných (Halama, 2019b). Výskumy identifikovali extravenziu a neurotizmus ako prediktory nepodložených presvedčení (Lobato et al., 2014; Hollander, 2018). Ďalej boli zistené slabé, no významné vzťahy medzi vyššou úrovňou otvorenosti, nižšou úrovňou prítvornosti a konšpiračnými presvedčeniami (Swami et al., 2010; Swami & Furnham, 2012; Halama & Teličák, 2024). Avšak výsledky metaanalýzy vzťahov medzi osobnostnými črtami veľkej pätky a konšpiračnými presvedčeniami ukázali, že žiadna z týchto osobnostných črt nie je významne spojená s konšpiračnými presvedčeniami (Goreis & Voracek, 2019).

Darwin et al. (2011) preukázali, že konšpiračné presvedčenia súvisia so schizotypovými osobnostnými vlastnosťami a paranoidnými presvedčeniami, čo potvrdil aj výskum od Barrona et al. (2014). Schizotypiu môžeme považovať za súbor osobnostných črt, ktoré sú spojené so zvýšenou náchylnosťou k schizofrénii (Kwapil & Barrantes-Vidal, 2015). Medzi tieto črty patrí predovšetkým nezvyčajné a bizarné správanie, zvláštna reč, magické myslenie, neobvyklé senzorické zážitky a znížený záujem o interpersonálne vzťahy (Chylová et al., 2017). V poslednej dobe sa dostáva do popredia názor, že schizotypia je spojeným mnohorozmerným fenoménom, ktorého zvýšená miera expresie má podobu schizotypovej poruchy osobnosti (Nelson et al., 2013). Schizotypálna osobnosť sa teda vyznačuje nedostatkom sociálnych aktivít, ktoré by jej poskytovali radosť (sociálna anhedónia). Jedná sa napríklad o osobnosť s nedostatkom empatie a vo vystupňovanej forme sa manifestuje bizarným spôsobom správania. Nadmernú pozornosť venuje vlastným fantáziám a introspekcii. Osobnosť tohto typu môže byť fanaticky presvedčená o svojom videní pravdy, ktorú má potrebu následne šíriť ďalej (Heretik, 2019).

Ľudia s vyššou mierou paranoje očakávajú častejšie zmeny a robia menej predviateľné rozhodnutia. Podobne, potkany vystavené paranoju indukujúcej látke (metamfetamínu) mali problémy s učením a prispôbovaním sa zmenám. To naznačuje, že paranoja môže sťažovať adaptáciu na nové situácie. Výsledky môžu pomôcť pri pochopení toho, prečo počas spoločenských kríz ľudia inklinujú ku konšpiračným teóriám (Reed et al., 2020).

Nemenej dôležité je v kontexte nepodložených presvedčení reflektovať realitu paranoje (Greenburgh et al., 2022), ktoré sú v populácii bežne rozšírené, i keď väčšina ľudí nespôsobujú závažné problémy a distress (Freeman & Freeman, 2008; Hajdúk, 2020). Medzi najčastejšie prejavy paranoje môžeme zaradiť podozrievavosť a vzťahovačnosť.

Najzávažnejšie prejavy paranooidného myslenia, ktoré sú charakterizované silnými presvedčeniami ľudí, že im chce niekto ublížiť či už fyzicky, psychicky alebo sociálne, sú prítomné len u malého počtu ľudí (Freeman et al., 2005). Ďalej sú prítomné nízka sebaúcta a vyššie úrovne depresie, úzkosti a stresu (Hajdúk & Heretik, 2016). Paranooidne ladená osobnosť sa vyznačuje nadmernou citlivosťou k nezdarom, je negatívne nepriateľsky naldená, a ako bolo spomenuté, podozrievavá a vzťahovačná. Mnohé udalosti vo svojom okolí si vysvetľuje konšpiračne. Ľudia s paranooidným ladením sú presvedčení o svojej pravde, sú fanatickí a fascinovaní mocou a autoritou. Majú sklon k vytváraniu sprisahackých teórií, zdôrazňujú nebezpečnosť sveta. Často sa dostávajú do konfliktov s okolitým svetom (Heretik, 2019). Paranooidné myšlienky vedú k skreslenému vnímaniu reality tým, že ju nesprávne interpretujú (Van Elk, 2015) a majú taktiež negatívny vzťah k seba dôvere (Cichocka, Marchlewska, & de Zavala, 2016). Darwin et al. (2011) naznačujú, že konšpiračné presvedčenia môžu pre človeka s paranooidnými a schizotypovými črtami znamenať určitý adaptívny prospech, prostredníctvom ktorého môže kanalizovať svoje negatívne úmysly. Môžeme predpokladať, že nepodložené presvedčenia a paranoja zdieľajú podobný kognitívny a emocionálny základ, prostredníctvom ktorého jedinci prežívajúci zvýšenú úroveň úzkosti preceňujú pravdepodobnosť, že sa im môže stať niečo zlé a nebezpečenstvo percipujú aj v bežných situáciách (Freeman & Garety, 2006). Larsen et al. (2021) poukazujú na vzájomné vzťahy medzi intoleranciou k neistote a paranojou a nepodloženými presvedčeniami. Nedávne výsledky z nášho kontextu naznačujú, že paranoja pozitívne predikovala nepodložené presvedčenia ohľadne pandémie COVID-19 (Teličák & Pavleová, 2023) i keď efekt vysvetlenej variancie bol nízky.

2.4.3 *Maladaptívne osobnostné črty a nepodložené presvedčenia*

Model PID-5, zameriavajúci sa na psychopatologické osobnostné premenné, síce nie je oficiálnou súčasťou diagnostiky DSM-5, no je zahrnutý v časti III, ktorá predstavuje nové alternatívne modely v oblasti psychopatológie. Tento model integruje súčasne nazeranie na psychopatológiu tým, že v sebe spája symptomatologickú a štruktúrálnu diagnostiku (APA, 2013). Škála PID-5, ktorá bola validovaná na slovenskej populácii (Heretik et al., 2018), je členená do piatich základných dimenzií: negatívna afektivita, odťažitosť, antagonizmus, disinhibícia a psychotizmus, pričom každá z nich je maladaptívnym extrémom jedenej z osobnostných črt veľkej päťky (Suzuki et al., 2017). Týchto päť

dimenzií zachytáva taktiež už skôr v podkapitolou spomenutú symptomatiku schizotypovo a paranoidne ladených osobností. Dané dimenzie obsahujú spoločne 25 primárnych aspektov osobnostných rysov, ktoré sú uvedené v tabuľke 3 (APA, 2013).

Tabuľka 3 Zoznam dimenzií a primárnych aspektov osobnostného dotazníka PID-5

Oblasť osobnostných rysov	PID-5 – zložky jednotlivých dimenzií
Negatívna afektivita	Emočná labilita, Úzkosťnosť, Neistota z odlúčenia, Perserverácia, Hostilita, Submisivita, Podozrievavosť
Odtiažitosť	Sociálne stiahnutie sa, Anhedónia, Depresivita, Vyhýbanie sa intimity, Obmedzená afektivita, Stiahnutie
Antagonizmus	Manipulatívnosť, Grandióznosť, Lahostajnosť, Zákernosť
Disinhibícia	Impulzivita, Riskovanie, Rigidný perfekcionizmus, Nezodpovednosť, Rozptýlená pozornosť
Psychotizmus	Neobvyklé presvedčenia a zážitky, Výstrednosť, Perceptuálna dysregulácia

Negatívna afektivita je chápaná ako protipól emočnej stability. Charakterizujú ju silné a časté pocity úzkosti, depresie, viny a hnevu. Tie sú následne premietané do správania, ktoré môže byť namierené proti samotnej osobe ako aj voči sociálnemu okoliu (príklad položky pre negatívnu afektivitu „*robievam si starosti takmer zo všetkého*“). Odtiažitosť môžeme pokladať za protipól extravenzie. Na základe vysokého skóre odtiažitosti môžeme predpokladať vyhýbanie sa interpersonálnym vzťahom, ako v oblasti priateľstva tak aj v intímnych vzťahoch. Prežívanie a prejavy emócií sú obmedzené (príklad položky pre odtiažitosť „*nerád sa zblížujem s druhými ľuďmi*“). Antagonizmus môžeme považovať za protipól prívetivosti. Vysoká miera antagonizmu sa vyznačuje správaním, ktoré človeka charakterizuje ako málo schopného spolupracovať s inými. Medzi príčiny

tejto formy správania môžeme radiť pocity vlastnej dôležitosti a nadradenosti, prostredníctvom ktorých osoba očakáva zvláštne zaobchádzanie. Človek si neuvedomuje potreby a pocity druhých ľudí, má tendenciu k bezohľadnosti alebo je pripravený využívať ostatných k dosiahnutiu vlastných cieľov (príklad položky pre antagonizmus „*využívam druhých, aby som dosiahol čo chcem*“). Disinhibíciu môžeme považovať za protipól svedomitosti. Vysoká miera disinhibície sa vyznačuje impulzívnym správaním zameraným na okamžité uspokojenie vlastných potrieb. Tento spôsob správania sa stavia na aktuálnych myšlienkach a pocitoch z vonkajších podnetov bez ohľadu na skúsenosť a možné budúce dôsledky (príklad pre položku disinhibície „*hoci by som si to vedel lepšie premyslieť, stále robievam unáhlené rozhodnutia*“). Psychotizmus je protikladom lucidity. Táto časť psychopatologických premenných zahŕňa široké spektrum správania a myslenia, ktoré sa nezlučuje so socio-kultúrnym kontextom. Môže byť častokrát považovaná za výstrednú, neobvyklú, ba až podivínsku (položka pre psychotizmus „*moje myšlienky často iným nedávajú zmysel*“) (Krueger et al., 2012; APA, 2013; Heretik et al., 2018). Môžeme ju chápať aj ako určitú patologickú formu otvorenosti vychádzajúcej z konštruktu veľkej pätky (Suzuki et al., 2017).

V kontexte modelu PID-5, ktorý posudzuje psychopatologické črty osobnosti, štúdia Swamiho et al. (2016) skúmala, ako tieto črty predikujú vieru v konšpiračné presvedčenia. Hlavnými prediktormi sa ukázali neobvyklé presvedčenia a zážitky a podozrievavosť (pozri tabuľku 3). Tieto rysy odzrkadľujú kognitívno-percepčné spracovanie, ktoré zvyšuje náchylnosť k akceptácii neobvyklých alebo nepodložených presvedčení. Výsledky naznačujú, že maladaptívne osobnostné črty, predovšetkým v dimenziách psychotizmu a negatívnej afektivity, môžu podporovať podliehanie konšpiračným presvedčeniam. Psychotizmus pozitívne predikoval okrem konšpiračných aj pseudovedecké a paranormálne presvedčenia. Odtážitosť sa ukázala naopak ako negatívny prediktor konšpiračných a pseudovedeckých presvedčení (Teličák & Halama, 2021). V prípade odtážitosti ide o črtu charakterizovanú nezájmom o sociálne interakcie a stiahnutím sa spojeným s anhedóniou (APA, 2013), čo môže obmedzovať expozíciu voči nepodloženým presvedčeniam, ktoré sa často šíria cez sociálnu interakciu. Výsledky teda naznačujú, že odtážitosť môže byť ochranným faktorom, no vzhľadom na nekonzistentné zistenia s predošlými štúdiami (napr. Swami et al., 2016; Halama & Teličák, 2024) treba tieto závery overiť budúcim výskumom. Výsledky nedávnej longitudinálnej štúdie naznačujú podobný trend ohľadne psychotizmu, ktorý predikoval vieru v konšpiračné presvedčenia týkajúce sa pandémie COVID-19 a vojny na Ukrajine. Ostatné dimenzie PID-5 sa nepreukázali ako štatisticky významné prediktory (Halama & Teličák, 2024). Psychotizmus, ako

už bolo spomenuté, zahŕňa nekonvenčné presvedčenia a perцепčnú dysreguláciu (APA, 2013). Jedinci s vyššími úrovňami psychotizmu sú náchylnejší akceptovať nepodložené presvedčenia, vrátane konšpiračných teórií. Tento sklon môže súvisieť s ich preferenciou intuitívneho a zážitkového spracovania informácií, čo môže viesť k prijímaniu myšlienok bez ohľadu na empirické dôkazy (Escolà-Gascón et al., 2023). Tento mechanizmus podporuje vnímanie sveta cez osobné zážitky namiesto racionálnej analýzy.

Zaujímavé výsledky prináša výskum Čavojskej et al. (2023), ktorý ukázal, že časté psychotické zážitky zvyšujú tendenciu veriť konšpiračným teóriám. Sú úzko späté s emočným distresom, kognitívnymi skresleniami a osobnostnými črtami, čo môže predstavovať riziko pre duševné zdravie. Konšpiračné presvedčenia síce súvisia s podobnými skresleniami, no menej s emočným distresom a sociálnym fungovaním. Autori preto naznačujú, že hoci obe oblasti zdieľajú niektoré mechanizmy, líšia sa svojimi dôsledkami na psychické zdravie.

2.4.4 *Osobnosť a psychopatológia ako kľúč k pochopeniu viery v nepodložené presvedčenia?*

Osobnostný prístup k nepodloženým presvedčeniam kritizovali Raab et al. (2013), ktorí poukázali na to, že chápanie nepodložených presvedčení ako stabilnej črty korelujúcej s inými premennými je otázne. Tento prístup ignoruje sociálnu dynamiku difúzie nepodložených presvedčení, ako aj ich kreatívnu alebo naratívnu kvalitu. Douglas et al. (2015) zdôraznil, že schizotypová osobnosť sa ukázala ako jediný konzistentný, ale malý korelát nepodložených presvedčení. Z jeho pohľadu nemusia byť tieto presvedčenia výsledkom individuálnych charakteristík, ale skôr formou kolektívneho motivovaného poznania, ktoré pomáha udržiavať kolektívnu identitu. Výsledky rôznych štúdií, ktoré túto tézu podporujú, však nie sú vždy konzistentné. Rovnako je potrebné reflektovať nízke efekty vysvetlenej variancie nepodložených presvedčení (napr. Teličák & Halama, 2021; Merva et al., 2023; Halama & Teličák, 2024). V budúcnosti by bolo vhodné realizovať sériu longitudinálnych výskumov, ktoré by umožnili zachytiť efekty nepodložených presvedčení na osobnosť (resp. psychopatológiu) alebo naopak. Jednorazové zbery dát tieto otázky nedokážu uspokojivo vysvetliť. Taktiež je dôležité v tejto oblasti výskumu zohľadniť multidisciplinárny kontext, ktorý reflektuje reálne psychologických disciplín, ako aj iných hraničných vedných odborov, ako sú sociálna antropológia, filozofia jazyka a im podobné vedy.

3. Argument ako spôsob redukcie nepodložených presvedčení?

„Mali sme sa s ním (Putinom) viac rozprávať“, povzdychne si Jumašev. „Isteže“, pri- taká Pugačov. „Ale nebol čas...“ (Belton, 27, 2022).

Skúmanie možností ako redukovať nepodložené presvedčenia má dôležitý význam, pretože, ako už bolo spomenuté, majú negatívny vplyv na medziskupinovú dynamiku (Graeupner & Coman, 2017), na zdravie (Jolley & Douglas, 2017; Johnson et al., 2020; Allington et al., 2020), sú zdrojom populizmu (Castanho Silva et al., 2017; McKee et al., 2020) a súčasne môžu viesť k predsudkom a diskriminácii (Jolley et al., 2019; Marchlewska et al., 2019), prípadne až k agresii voči osobám, ktoré sú predmetom nepodložených presvedčení (Swami et al., 2012).

Jeden z dôležitých spôsobov ako redukovať nepodložené presvedčenia spočíva v schopnosti interpretovať a posudzovať kvalitu informácií, čomu napomáha vedecké myslenie, ktoré sa ukazuje ako jeden z negatívnych prediktorov nepodložených presvedčení (Čavojová et al., 2020). Schopnosť interpretovať a posudzovať kvalitu informácií je možné za pomoci argumentačných schopností, ktoré zlepšujú kognitívne a komunikačné zručnosti a napomáhajú tak kriticky posudzovať rôzne informácie (Kuhn & Dean, 2005). Argumentačné schopnosti napomáhajú hodnotiť kvalitu danej informácie a rozvíjajú kritické myslenie, ktoré je negatívnym prediktorom nepodložených presvedčení (Swami et al., 2014; Songsil et al., 2019).

Napríklad, vystavenie človeka argumentom v prospech očkovania znižuje tendenciu podliehať antivaxerským presvedčeniam (Jolley & Douglas, 2014), nepodloženým presvedčeniam a zároveň zvyšuje ochotu dať sa zaočkovať (Teličák et al., 2024). Jolley a Douglas (2014) experimentálne pracovali s tromi skupinami, pričom účastníci jednej z experimentálnych skupín boli vystavení konšpiratívnej informácii a druhá experimentálna skupina bola vystavená nekonšpiratívnej zhluku informácií, tretia skupina bola kontrolná. Experimentálna skupina vystavená nepodloženým presvedčeniam ohľadne očkovania vykazovala signifikantne nižšiu intenciu dať sa očkovať oproti experimentálnej skupine, ktorá bola vystavená presvedčeniam, ktoré mali kladné stanovisko

k očkovaniu. Ukazuje sa teda, že argumentácia v prospech očkovania má pozitívny dosah na postoje s ním súvisiace (Jolley & Douglas, 2014). Ďalší poznatok spomínanej štúdie spočíva v tom, že ak najskôr participantom predstavíme protiargumenty voči nepodloženým presvedčeniam týkajúcim sa očkovania pred tým, než sú vystavení nepodloženým presvedčeniam ohľadne očkovania, tak sú odolnejší voči ich vplyvu. Na strane druhej, ak sú participantí vystavení protiargumentom až po tom, ako boli vystavení nepodloženým presvedčeniam, nezaznamenal sa efekt súvisiaci s pozitívnym prospechom voči očkovaniu.

Výsledky metaanalýzy (Walter & Tukachinsky, 2020) poukázali, že korekcie voči nepodloženým presvedčeniam prostredníctvom argumentov, ktoré sú založené na vedeckých faktoch, môžu následne znižovať podliehanie nepodloženým presvedčeniam. Nemenej dôležitým sa ukazuje aj proces demystifikácie nepodložených presvedčení (Guan et al., 2021), ktorý napomáha dekódovať a následne objasniť mechanizmy nepodloženého presvedčenia, čo umožňuje jednotlivcom pochopiť účel šírenia nepodložených presvedčení. Prostredníctvom spomenutého procesu je jednotlivcom umožnené nahliadnuť na epistemickú nepoctivosť nepodložených presvedčení. V nemalej miere daný proces demystifikácie nepodložených presvedčení môže mať efekt aj na zvýšenie vlastnej sebaúčinnosti, seba pochopenia a sebakontroly (Guan et al., 2021).

Výsledky experimentálnej štúdie od Stojanova (2015) poukazujú na redukciu zdravotníckych nepodložených presvedčení prostredníctvom argumentov, ktoré kriticky vyvracajú nepodložené presvedčenia ohľadom očkovania. Dvomi experimentálnymi skupinami boli ponúknuté argumenty, ktoré kriticky hodnotili nepodložené presvedčenia ohľadom očkovania. Nedosiahlo sa tým síce zvýšenie ochoty dať dieťa zaočkovať, preukázalo sa však, že argumenty namierené proti nepodloženým presvedčeniam ohľadom očkovania znižujú zdravotnícke, pseudovedecké nepodložené presvedčenia. Ďalšie zistenia danej štúdie poukazujú na vzájomný vzťah medzi nepodloženými presvedčeniami a antivax postojmi. Redukciou nepodložených presvedčení sa zaoberali aj Warner a Neville-Shepard (2014), podľa ktorých by ľudia dôkladnejšie zvažovali či budú dôverovať nepodloženým presvedčeniam, ak by boli dostatočne informovaní o ich nepravdivosti.

Zaujímavé výsledky (pracujúce s informáciami a argumentáciou voči nepodloženým presvedčeniam) sa zaznamenali aj s redukciou nepodložených presvedčení namierených proti rôznym skupinám obyvateľstva (Jolley & Douglas, 2017; Jolley, Meleady, &

Douglas, 2019). Štúdie prinášajú zistenia, že informovanosť a vystavenie človeka nekonšpiratívnej expozícii môže následne znižovať príklon k nepodloženým presvedčeniam, čo má dosah na následnú interpersonálnu interakciu. Pozitívny kontakt s imigrantami znamenal sekundárne redukciu predsudkov voči homosexuálom a ľuďom bez domova (Pettigrew, 2009). Podobné výsledky boli zaznamenané vo výskume, ktorý mapoval skupinovú dynamiku medzi katolíkmi a protestantami v Severnom Írsku, kedy pozitívna expozícia viedla k zníženiu vzájomnej negatívnej generalizácie oboch skupín (Tausch et al., 2010). Jolley, Meleady a Douglas (2019) potvrdzujú, že nepodložené presvedčenia majú potenciálne negatívne dôsledky pre skupinovú dynamiku. Autori štúdie demonštrujú, že nepodložené presvedčenia namierené voči Židom a imigrantom nevedú len k predsudkom voči nim samotným, ale negatívne vedú k predsudkom a diskriminácii voči iným skupinám, ktoré neboli explicitne predmetom nepodložených presvedčení.

Výsledky z obdobia pandémie COVID-19 naznačujú, že redukcia nepodložených presvedčení týkajúcich sa COVID-19 viedla následne k redukcii predsudkov a zníženiu pociťovanej hrozby z obyvateľov Číny (Guan et al., 2021). Výsledky z nášho kontextu naznačujú, že intervencia postavená na argumentoch okrem toho, že znížila dôveru v nepodložené presvedčenia, zvýšila ochotu dať sa zaočkovať proti ochoreniu COVID-19. Napriek tomu je potrebné reflektovať, že celkové efekty tejto intervencie boli pod úrovňou stredne silných (Teličák et al., 2024).

V nasledujúcej časti výskumne poukážeme na multifaktorový charakter nepodložených presvedčení. Táto časť kombinuje rôzne faktory – emocionálne, kognitívne a existenciálne – do jedného multifaktoriálneho modelu, ktorý poukazuje, ako úzkosť a strach zo smrti zvyšujú tendenciu podliehať nepodloženým presvedčeniam. Výsledky poukazujú na to, že pocit zmysluplnosti môže znižovať podliehanie nepodloženým presvedčeniam. Text štúdie bude o niečo viac vedecký.

4. ŠTÚDIA: Zmysel života ako mediátor medzi úzkosťou a COVID-19 nepodloženými presvedčeniami (C19-NP)

4.1 Teoretické zhrnutie

Čo sa týka štruktúry, môžeme nepodložené presvedčenia považovať za komplexný multifaktorový jav a dôsledok interakcie rôznych psychologických premenných (Halama, 2019b). Ako dôležité sa pri psychologických vysvetleniach akceptácie nepodložených presvedčení ukazuje pracovať s viacerými vzájomne pôsobiacimi procesmi, ako sú evolučno-kognitívne mechanizmy, osobnosť, psychopatológia, sociálna dynamika, ale aj existenciálne premenné (Darwin et al., 2011; van Prooijen et al., 2018; Čavojová et al., 2020; van Prooijen, 2020; Teličák & Halama, 2021; Šrol et al., 2021; Halama & Teličák, 2024).

Pandémia COVID-19 danú interakciu premenných zvýraznila, stala sa zdrojom existenciálnej hrozby, ktorá otriasla pocitom bezpečia a istoty (Chater, 2020), čo môže byť spájané s vyššími úrovňami percipovanej úzkosti (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021) a strachu z vlastnej smrteľnosti (Kira et al., 2020). Vytvorila pre človeka situáciu, s ktorou sa musel začať vyrovnávať, postupne v nej nachádzať zmysel. Reflektujúc zistenia od Parkovej (2010), situácie spôsobené pandemiou narušajú globálny zmysel na základe čoho je človek stavaný pred úlohu vysporiadať sa s danou novovzniknutou situáciou buď jej asimiláciou, čím sa docieli, že zmysel novovzniknutej situácie je koherentnejší s globálnym zmyslom alebo akomodáciou globálneho zmyslu. Proces akomodácie umožňuje adaptívne aktualizovať okrajové podmienky globálneho zmyslu pri konfrontácii so situáciami, ktoré zvyšujú percepciu úzkosti. Akomodačné procesy môžu následne viesť k zníženiu percepcie úzkosti (Joseph & Linley, 2005; Brandtstädter, 2009; Park, 2010). Tým sa na pozadí kognitívno-emocionálnych procesov zabezpečí rekonštrukcia a percepcii, prostredníctvom ktorých bola interpretovaná realita (Walker & Winter, 2007).

Pandémia COVID-19 bola jednou z príčin takýchto novovzniknutých situácií, ktoré sa stali zdrojom intenzívnejšieho vedomia vlastnej krehkosti a smrteľnosti, čo bolo

spúšťačom zvýšenej potreby po štruktúre (Pyszczyński et al., 2021). Potreba človeka mať veci pod kontrolou (potreba štruktúry) je jedným z motivačno-evolučných vzorcov, ktorý umožňuje adaptívne reagovať na neustále sa meniace podmienky prostredia (Buss et al., 1998; Noordewier & Rutjens, 2021). Prítomnosť percepcie zmyslu života naznačuje, že jednotlivci vnímajú svoj život ako usporiadaný, čo sa vzťahuje aj na chápanie okolitého sveta, do ktorého je človek vsadený (Steger et al., 2008). Potreba nachádzania významu alebo zmyslu sa zvyšuje v situáciách, keď má človek pocit nedostatku kontroly alebo sa cíti byť ohrozený (van Prooijen, 2020). V situáciách, ktoré sú charakterizované pocitom nedostatku kontroly alebo prítomnosťou hrozby je zvýšená tendencia nachádzať vzorce, ktoré by mohli napomôcť pochopiť zmysel danej situácii (Shermer, 1997, 2011; van Prooijen & van Vugt, 2018). Nedostatok kontroly má negatívne dosahy v podobe podkopávania epistemického presvedčenia o nenáhodnosti sveta, čo potvrdil aj výskum (Noordewier & Rutjens, 2021). Ukazuje sa, že jedinci, ktorí boli vystavení hrozbám ohľadom pandémie COVID-19 podliehajú viac konšpiračným presvedčeniam (Heiss et al., 2021). Jednou z najviac percipovaných hrozieb je strach zo smrti, ktorý zvyšuje percepciu úzkosti (Menzies & Menzies, 2020; Pérez-Mengual et al., 2021), čo má dosah má negatívny vzťah k prežívaniu zmyslu života (Lyke, 2013; Teličák, 2019; Korkmaz & Güloğlu, 2021). Rovnako, vedomie smrteľnosti, ktorá je sprostredkovaná úzkosťou z ochorenia COVID-19 znižuje psychologický well-being (Silva et al., 2021). Zaujímavé sú taktiež zistenia od Trzebińskiego et al. (2020), kedy sa spokojnosť so životom a zmysel života ukazujú ako mediátory medzi nádejou a úzkosťou a stresom z COVID-19. Zmysel života mal v tomto modeli kladný vzťah s nádejou a negatívny so stresom z COVID-19 a úzkosťou. Podobné vlastnosti modelu boli preukázané aj pri spokojnosti so životom.

Jedným z negatívnych spôsobov ako sa vyrovnávať s hrozbami vyplývajúcimi z pandémie, ktoré spôsobujú emocionálny distress (Özdin & Bayrak Özdin, 2020; Wang, 2020; Hyland et al., 2020; Santomauro et al., 2021), sa ukazujú byť nepodložené presvedčenia (Levinsson et al., 2021). Tieto presvedčenia umožňujú zažívať pocity kontroly prostredníctvom rôznych príbehov redukujúcich pocity neistoty a bezmocnosti (Jolley & Paterson, 2020). Podobný druh nepodložených presvedčení sa vyskytuje v spoločnosti naprieč rôznymi krízami (van Prooijen & Douglas, 2017). Jednou z úloh týchto nepodložených presvedčení je umožniť vnímať chaotický svet usporiadané (Franks et al., 2017) a jednou z takých chaos a neistotu prinášajúcich kríz je pandémia, ktorá sa stala zdrojom mnohých nepodložených presvedčení (Uscinski et al., 2020; Douglas, 2021). Výskumy

naznačujú, že jedinci ktorí podliehajú COVID-19 nepodloženým presvedčeniam, vykazujú vyššiu mieru úzkosti (Erceg et al., 2020) a nižšiu mieru spokojnosti so životom (X. Chen et al., 2020; Kohút et al., 2022).

Nepodložené presvedčenia sú výsledkom kognitívnych procesov, ako napríklad potreba nachádzať zmysel v situáciách existenciálneho ohrozenia (van Prooijen, 2020) a ich redukcia môže teda spočívať v spôsobe myslenia (Swami et al., 2014), čo potvrdzujú aj výskumné zistenia zo slovenského kontextu (Ballová Mikušková, 2018). Kľúčovou úlohou v menšom podliehaní nepodloženým presvedčeniam sa ukazuje byť schopnosť premýšľať o svojich psychologických procesoch a schopnosť analyticky uvažovať v situáciách, pre ktoré je tento typ uvažovania potrebný (Pennycook et al., 2015). Podobný proces, kedy sa analytický spôsob myslenia ukazuje ako protektívny voči podliehaniu nepodloženým presvedčeniam, je aj u nepodložených presvedčení súvisiacich s pandémiou COVID-19 (Stanley et al., 2021; Swami & Barron, 2021). Rôzne nepodložené presvedčenia sú na strane druhej derivátom rýchleho, intuitívneho myslenia (Pennycook et al., 2012; Gligorić et al., 2021; Pytlik et al., 2020, 2021).

4.2 Ciel' a hypotézy – užšie vymedzenie problému

Cieľom štúdie je overenie multifaktorového fenoménu, ktorý pracuje s rôzne vzájomne pôsobiacimi procesmi, medzi ktoré sme zaradili úzkosť, strach z vlastnej smrti, zmysel života, intuitívny spôsob myslenia a COVID-19 nepodložené presvedčenia. Výsledky by mali poukázať na význam osobnostných dispozícií pri pochopení individuálnych odlišností v reakciách na nepodložené presvedčenia, ktoré súvisia s pandémiou COVID-19. Na základe vyššie reflektovaného teoretického vymedzenia výskumného problému volíme nasledujúcu výskumnú otázku a z nej plynúce hypotézy:

O: Má úroveň prežívaného zmyslu života sprostredkujúci efekt medzi emocionálnym distresom reprezentovaným úzkosťou a COVID-19 nepodloženými presvedčeniami za predpokladu, že strach z vlastnej smrti je moderátorom medzi úzkosťou a úrovňou prežívaného zmyslu života spoločne s predpokladom, že intuitívny spôsob myslenia je moderátorom medzi úrovňou prežívaného zmyslu života a COVID-19 nepodloženými presvedčeniami. Problematika otázky je znázornená nižšie prostredníctvom Schémy 1. Táto otázka zahŕňa nasledujúci súbor hypotéz.

Pandémia COVID-19 otriasla pocitom bezpečia a istoty (Chater, 2020), čo viedlo k vyšším úrovniam percipovanej úzkosti (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021; Hajdúk & Pečeňák, 2021) a strachu z vlastnej smrteľnosti (Kira et al., 2020; Pyszczyński et al., 2021). Úzkosť vyvstávajúca z kontextu neistoty v prítomnosti hrozby je dôležitá emócia, ktorá je spúšťačom kognitívno-behaviorálnych procesov umožňujúcich analýzu danej situácie a následného adaptívneho rozhodovania sa v danej situácii (Spielberger & Reheiser, 2009). Hoci je evolučný význam úzkosti nesporný, vyvstáva otázka, či jej vyššie úrovne percepcie nemajú skôr maladaptívny účinok, a to v kontexte podliehania nepodloženým presvedčeniam (Georgiou et al., 2020; Erceg et al., 2020; Levinsson et al., 2021). Okrem iného úzkosť znižuje úroveň percepcie zmyslu života (Korkmaz & Güloğlu, 2021; Tsibidaki, 2021). Podľa Trzebińskiego et al. (2020) sa spokojnosť so životom a zmysel života ukazujú ako mediátory medzi nádejou a úzkosťou a stresom z COVID-19. Zmysel života mal v tomto modeli kladný vzťah s nádejou a negatívny so stresom z COVID-19 a úzkosťou. Ukazuje sa, že jedinci, ktorí boli vystavení hrozbám týkajúcim sa pandémie COVID-19, podliehajú viac nepodloženým presvedčeniam (Heiss et al., 2021). Jedným z negatívnych spôsobov ako sa vyrovnávať s hrozbami vyplývajúcimi z pandémie, ktoré spôsobujú emocionálny distress (Özden & Bayrak Özden, 2020; Wang, 2020; Hyland et al., 2020; Santomauro et al., 2021) sa ukazujú byť nepodložené presvedčenia (Levinsson et al., 2021). Tieto presvedčenia umožňujú zažívať pocity kontroly prostredníctvom rôznych príbehov redukujúcich pocity neistoty a bezmocnosti (Jolley & Paterson, 2020). Volíme nasledujúcu hypotézu:

H-1a: Predpokladáme, že úroveň prežívaného zmyslu života bude mať sprostredkujúci efekt medzi úzkosťou a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami.

Vyššia úroveň úzkosti znižuje úroveň percepcie zmyslu života (Korkmaz & Güloğlu, 2021; Tsibidaki, 2021) a zvyšuje strach zo smrti (Hoelter & Hoelter, 1978; Pyszczyński et al., 2021; Silva et al., 2021). Strach zo smrti zvyšuje percepciu úzkosti (Pérez-Mengual et al., 2021) a má negatívny vzťah k prežívaniu zmyslu života (Lyke, 2013; Teličák, 2019; Parra, 2020). Volíme nasledujúcu hypotézu:

H-1b: Predpokladáme, že strach z vlastnej smrti je moderátorom medzi úzkosťou a úrovňou prežívaného zmyslu života.

Pandémia COVID-19 vytvorila pre človeka situáciu, s ktorou sa musel začať postupne vyrovnávať. Reflektujúc zistenia od Parkovej (2010), situácie spôsobené pandemiou narúšajú globálny zmysel, na základe čoho je človek stavaný pred úlohu sa s danou novovzniknutou situáciou vysporiadať buď asimiláciou, čím sa docieli, že zmysel novov-

zniknutej situácie je koherentnejší s globálnym zmyslom alebo akomodáciou globálneho zmyslu. Podľa teórie „udržania zmyslu“ je človek pobádaný identifikovať vzorce a nachádzať vzťahy medzi podnetmi na miestach, kde sami o sebe nemusia vždy existovať (Heine et al., 2006). Pocit ohrozenia zmyslu vytvára alternatívne vysvetlenia, ktoré majú kompenzačný charakter znižujúci aj percepciu úzkosti. Úzkosť a bezmocnosť sa v čase pandémie ukazujú ako zdroje nepodložených presvedčení ohľadne pôvodu a šírenia ochorenia COVID-19 (Šrol et al., 2021). Ukazuje sa tiež, že spôsob ako premýšľame o svojich psychologických procesoch je jedným z determinantov podliehania nepodloženým presvedčeniam (Pennycook et al., 2015). Výskum intuitívneho verzus analytického spôsobu myslenia a nepodložených presvedčení priniesol výsledky, ktoré poukazujú na to, že zvýšená kognitívna komplexnosť negatívne predikuje podliehanie konšpiračným presvedčeniam, teda štýl spracovania informácií, ktorý je založený na heuristike zvyšuje mieru podliehania konšpiračným presvedčeniam (Swami et al., 2014). Intuitívny spôsob myslenia sa teda ukazuje ako zdroj nepodložených presvedčení (Pennycook et al., 2012), a to aj tých čo súvisia s pandemiou COVID-19 (Stanley et al., 2021; Swami & Barron, 2021; Gligorić et al., 2021; Pytlik et al., 2020, 2021).

H-1c: Predpokladáme, že intuitívny spôsob myslenia je moderátorom medzi úrovňou prežívaného zmyslu života a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami.

Teoretické podopretie trsu hypotéz H-2 je totožné s teoretickým podopretím trsu hypotéz H-1.

H-2a: Predpokladáme, že úroveň prežívaného zmyslu života bude mať sprostredkujúci efekt medzi úzkosťou a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s opatreniami.

H-2b: Predpokladáme, že strach z vlastnej smrti je moderátorom medzi úzkosťou a úrovňou prežívaného zmyslu života.

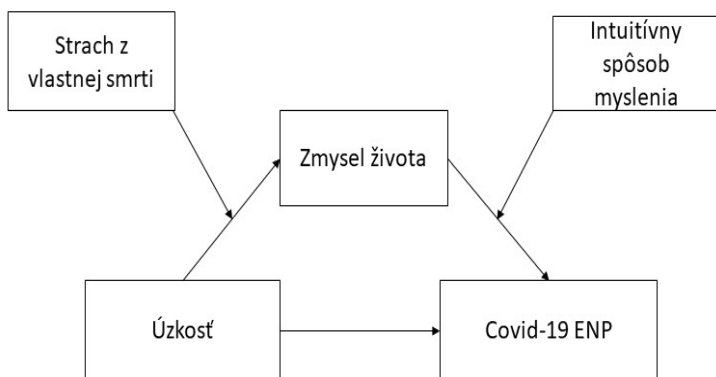
H-2c: Predpokladáme, že intuitívny spôsob myslenia je moderátorom medzi úrovňou prežívaného zmyslu života a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s opatreniami.

Teoretické podopretie trsu hypotéz H-3 je totožné s teoretickým podopretím trsu hypotéz H-1.

H-3a: Predpokladáme, že úroveň prežívaného zmyslu života bude mať sprostredkujúci efekt medzi úzkosťou a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou.

H-3b: Predpokladáme, že strach z vlastnej smrti je moderátorom medzi úzkosťou a úrovňou prežívaného zmyslu života.

H-3c: Predpokladáme, že intuitívny spôsob myslenia je moderátorom medzi úrovňou prežívaného zmyslu života a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou.

Obrázok 1 Schéma moderovanej mediácie, konceptuálny model 21.

4.3 Výskumný súbor

Výskumný súbor tvorili respondenti, ktorých sme regrutovali prostredníctvom výskumnej agentúry. Na základe štandardov určených Európskou federáciou združení psychológov (EFPA) sme stanovili minimálnu veľkosť vzorky na 500 respondentov, čo odpovedá kritériám kvality pre veľké výbery (Bartram, 2011). Respondenti boli prostredníctvom informovaného súhlasu zrozumiteľným spôsobom oboznámení s cieľmi výskumu a jeho účelom a so spôsobom, akým sa bude narábať so získanými dátami. Od respondentov neboli vyžadované žiadne informácie, ktoré nie sú v súlade s etickými normami. Zber bol realizovaný v novembri 2020. Výskumný súbor tvorilo 695 respondentov vo vekovom rozpätí 18 až 65 rokov, z čoho bolo 367 (52,8 %) žien. Vekový priemer celého súboru má hodnotu $M = 42,13$, $SD = 12,84$. Vekové rozpätie mužov bol 18 až 65 rokov a žien 18 až 65 rokov. Priemerný vek mužov bol $M = 42,16$, $SD = 12,94$ a žien

M = 42,10, SD = 12,76. Diferenciácia respondentov podľa úrovne dosiahnutého vzdelania je uvedená v tabuľke 4.

Tabuľka 1 Popis výskumného súboru vzhľadom na pohlavie a ukončené vzdelanie

Vzdelanie	Muži	Ženy	SUMA
Základné a stredné bez maturity	68 (20,7 %)	94 (25,6 %)	162 (23,3 %)
Stredné s maturitou	167 (50,9 %)	164 (44,7 %)	331 (47,7 %)
Vysokoškolské prvý stupeň	11 (3,4 %)	16 (4,4 %)	27 (3,9 %)
Vysokoškolské druhý stupeň	73 (22,3 %)	83 (22,6 %)	156 (22,4 %)
Vysokoškolské (DR, vyššie)	9 (2,7 %)	10 (2,7 %)	19 (2,7 %)
Počet	328 (100 %)	367 (100 %)	695 (100 %)

4.4 Nástroje merania

Škála COVID-19 nepodložených presvedčení (Teličák & Halama, 2022), ktorá meria konšpiračné a pseudovedecké presvedčenia. Škála obsahuje celkovo 15 položiek, ktoré sú zadelené do troch dimenzií merajúcich pseudovedecké presvedčenia súvisiace s opatreniami (5 položiek), pseudovedecké presvedčenia súvisiace s liečbou (4 položky) a konšpiračné presvedčenia (6 položiek). Príklad položiek: pseudovedecké presvedčenia súvisiace s opatreniami: „*Test na prítomnosť COVID-19 je nebezpečný a zdraviu škodlivý*“; pseudovedecké presvedčenia súvisiace s liečbou: „*Homeopatická liečba COVID-19 je v porovnaní s klasickou formou liečby účinnejšia*“; konšpiračné presvedčenia: „*Pandémia COVID-19 bola plánovaná ekonomickými mocnosťami*“. Žiadna z položiek nie je reverzne skórovaná. Pôvodná konzistencia škály je uvedená v tabuľke 2 v podkapitole 1.3.

Na meranie úrovne úzkosti sme použili dimenziu úzkosť zo *Škály depresie, úzkosti a stresu* DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995; Hajdúk & Boleková, 2015). Dimenzia obsahuje 14 položiek. Respondenti vyjadrujú mieru súhlasu a nesúhlasu s výrokmí na Likertovej škále v rozmedzí od 0 do 3, pričom 1 = vôbec to pre mňa neplatí, 3 = platí pre mňa úplne alebo väčšinu času. Uvádzame príklady položiek spoločne s hodnotou vnútornej konzistencie uvádzanou autorom: „*Obával som sa situácií, v ktorých som mohol podľahnúť panike a strápnuť sa*“. Autorom uvádzaná konzistencia je na úrovni $\alpha = 0,88$. Žiadna z položiek nie je reverzne skórovaná.

Na meranie úrovne zmyslu života sme použili dimenziu prezentného zmyslu života [MLQ-present] z *Dotazníka zmyslu života* [MLQ – Meaning in life questionnaire] (Steger et al., 2006). Dimenzia obsahuje päť položiek. Respondenti vyjadrujú mieru súhlasu a nesúhlasu s danými výroky prostredníctvom Likertovej škály od 1 do 7 – pričom 1 = neplatí vôbec, 7 = platí úplne. Príklad položky: „*Mám dobrý pocit z toho, čo robí môj život zmysluplným*“. Jedna položka je reverzne skórovaná: „*Môj život nemá jasný zmysel*“. Autorom uvádzaná konzistencia je v úrovni $\alpha = 0,85$.

Na meranie strachu z vlastnej smrti sme použili dimenziu strachu zo smrti z *Collett-Lesterovej škály strachu zo smrti* [The Collett-Lester fear of death scale] (Lester, 2004). Obsahuje sedem položiek. Respondenti vyjadrujú mieru súhlasu a nesúhlasu s výroky na Likertovej škále v rozmedzí od 1 do 5, pričom 1 = neplatí vôbec, 5 = platí úplne. Uvádzame príklad položky spoločne s hodnotou vnútornej konzistencie uvádzanú autorom $\alpha = 0,89$: „*Zmeškám tak veľa potom čo zomriem*“. Dotazník neobsahuje reverzne skórovanú položku. Respondenti budú vyzvaní: „V akej miere vás rozrušia alebo vyvolajú vo vás úzkosť nasledujúce výroky týkajúce sa smrti a zomierania?“

Na meranie intuitívneho myslenia použijeme dimenziu intuitívneho myslenia z *Inventára racionality* [Rational Experiental Inventory] (Epstein et al., 1996). Obsahuje 5 položiek. Ako príklad položky uvádzame: „*Moje prvotné dojmy z ľudí sú skoro vždy správne*“. Vnútna konzistencia dimenzie uvádzaná autorom má hodnotu $\alpha = 0,80$.

Výsledky deskriptívnej, psychometrickej a korelačnej analýzy výskumných premenných sa nachádzajú v tabuľke 5.

Tabuľka 2 Deskriptívna a psychometrická analýza výskumných metód, celkovo

N=695	M	Min	Max	Md	SD	ŠIK	STR	Cr α	McDw	Ord α
CPO	2,09	1,00	5,00	1,80	1,09	0,70	-0,59	0,75	0,76	0,79
CPL	2,37	1,00	4,75	2,50	0,85	-0,09	-0,86	0,88	0,88	0,92
CK	2,86	1,00	5,00	3,00	1,30	-0,09	-1,26	0,95	0,95	0,97
Úzk	1,46	1,00	3,93	1,29	0,55	1,84	3,32	0,93	0,94	0,96
SZS	2,82	1,00	5,00	2,86	1,04	0,11	-0,75	0,88	0,88	0,91
ZŽ	5,23	1,00	7,00	5,20	1,36	-0,53	-0,26	0,89	0,90	0,92
Int	3,80	1,00	5,00	3,80	0,73	-0,56	0,33	0,83	0,83	0,88

Poznámka. **CK**- COVID-19 konšpirácie, **CPL**-COVID-19 pseudoveda liečba, **CPO**-COVID-19 pseudoveda opatrenia, **Uzk**-úzkosť, **SZS**-strach z vlastnej smrti, **ZŽ**-zmysel života, **Int** – intuitívny spôsob myslenia.

4.5 Analýza dát

Na analýzu dát sme použili programy SPSS a R-studio. Pomocou spomenutých programov bola realizovaná deskriptívna analýza, prostredníctvom ktorej získame priemernú hodnotu a štandardnú odchýlku z odpovedí v jednotlivých dimenziách a taktiež šikmosť a strmosť jednotlivých dimenzií. Šikmosť a strmosť sme použili ako referenčný rámec pre posúdenie normality distribúcie dát (Tabachnick & Fidell, 2007). Pre posúdenie psychometrických vlastností (reliabilita) škál a jednotlivých dimenzií bola použitá Cronbachova alfa, McDonaldova omega a ordinálna alfa, ktoré sme získali prostredníctvom jazyka R-Studio použitím modulu „user friendly science“. Taktiež bola realizovaná korelačná analýza jednotlivých premenných. Nosná štatistická analýza spočívala v moderovanej mediácii (Hayes, 2017) pomocou konceptuálneho diagramu Model 21, prostredníctvom ktorej bola analyzovaná vzájomná interakcia medzi emocionálnym distresom reprezentovaným úzkosťou, úrovňou zmyslu života, COVID-19 nepodloženými presvedčeniami (C19-NP), strachom z vlastnej smrti a intuitívnym spôsobom myslenia. Ako závislé premenné boli definované C19-NP reprezentované pseudovedeckými presvedčeniami týkajúcimi sa opatrení a liečby a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami. Ako mediačná premenná bola definovaná úroveň zmyslu života a moderačné premenné: strach z vlastnej smrti a intuitívny spôsob myslenia. Ako kovariáty boli do modelu zahrnuté demografické premenné: vek, pohlavie a úroveň dosiahnutého vzdelania.

4.6 Výsledky

Z výsledkov korelačnej analýzy uvádzaných v tabuľke 6 môžeme konštatovať, že sú prítomné slabé kladné vzťahy medzi úzkosťou a všetkými dimenziami C19-NP. Slabé kladné vzťahy sa potvrdili aj medzi intuitívnym spôsobom myslenia a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami a pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou. Korelačná analýza nepreukázala vzťahy medzi zmyslom života a C19-NP a rovnako medzi strachom z vlastnej smrti a C19-NP.

Tabuľka 6 Korelačná matica výskumných premenných

N=695	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1.										
2.	0,00									
3.	0,01	-0,06								
4.	0,14**	-0,12**	-0,14**							
5.	0,13**	-0,11**	-0,06	0,26**						
6.	0,03	0,20**	0,03	-0,36**	-0,07					
7.	0,12**	0,09*	-0,03	-0,05	-0,03	0,28**				
8.	0,14**	0,07	-0,29**	0,18**	0,04	-0,04	0,06			
9.	0,17**	0,00	-0,20**	0,13**	0,06	0,04	0,11**	0,53**		
10.	0,15**	0,05	-0,23**	0,14**	0,06	0,02	0,16**	0,71**	0,55**	

Poznámka. 1. Pohlavie, 2. Vek, 3. Vzdelanie, 4. Úzkosť, 5. Strach z vlastnej smrti, 6. Zmysel života, 7. Intuitívny spôsob myslenia, 8. COVID-19 pseudoveda liečba, 9. COVID-19 pseudoveda liečba, 10. COVID-19 konšpirácie.

** $p < 0,001$; * $p < 0,05$; použitý bol Pearsonov korelačný koeficient

Moderačný vplyv strachu zo smrti na vzťah medzi úzkosťou a zmyslom života

Tabuľka 3 Charakteristiky modelu pre premennú zmysel života

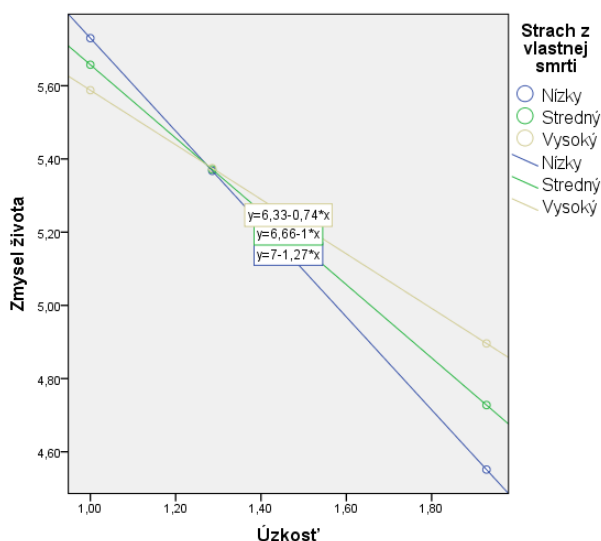
R	MSE	R ²	F	df1	df2	p
0,41	1,537	0,17	23,722	6	688	<0,001

Výsledky uvádzané v tabuľke 7 poukazujú, že blok prediktorov zmyslu života je signifikantný ($F(6,688) = 23,722$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,17$). Daný model vysvetľuje 17 % variability premennej zmyslu života.

Tabuľka 4 Prediktory zmyslu života

Prediktory zmyslu života	coeff	se	t	p
Úzkosť	-1,672	0,270	-6,190	<0,001
Strach z vlastnej smrti	-0,298	0,122	-2,446	0,015
Interakcia	0,235	0,077	3,068	0,002
Kovariáty:				
Pohlavie (M=1, Ž=2)	0,220	0,094	2,352	0,019
Vek	0,016	0,004	4,346	<0,001
Vzdelanie	-0,016	0,042	-0,387	0,699

Interakcia medzi úzkosťou a strachom z vlastnej smrti je štatisticky významná ($b = 0,235$, $se = 0,077$, $p = 0,002$), čo nasvedčuje, že strach z vlastnej smrti moderuje efekt medzi úrovňou percepcie úzkosti a úrovňou percepcie zmyslu života. So zvyšujúcou sa úzkosťou – pri prítomnosti vysokej ($b = -0,744$, $se = 0,104$, $p < 0,001$) ako aj nízkej ($b = -1,309$, $se = 0,154$, $p < 0,001$) úrovne strachu z vlastnej smrti sa znižuje percepcia zmyslu života. Hypotézy H-1b, H-2b a H-3b boli teda podporené. Z analýzy kovariátov vyplýva, že vek spolu s pohlavím sa ukazujú ako ďalšie vysvetľujúce premenné pre premennú zmysel života. Interakcia daných premenných je znázornená v grafe 1.

Nízky: - 1SD (štandardná odchýlka); **Stredný:** priemer, **Vysoký:** +1SD

Graf 1 Interakcia medzi strachom z vlastnej smrti a úzkosťou pri predikcii zmyslu života.

Moderačný vplyv intuitívneho spôsobu myslenia na vzťah medzi zmyslom života a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami

Tabuľka 5 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 konšpiračné presvedčenia

R	MSE	R ²	F	df1	df2	p
0,34	1,499	0,12	12,821	7	687	<0,001

Výsledky uvádzané v tabuľke 9 ukazujú, že blok prediktorov COVID-19 konšpiračných presvedčení je signifikantný ($F(7,687) = 12,821$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,12$). Daný model vysvetľuje 12 % variability premennej COVID-19 konšpiračných presvedčení.

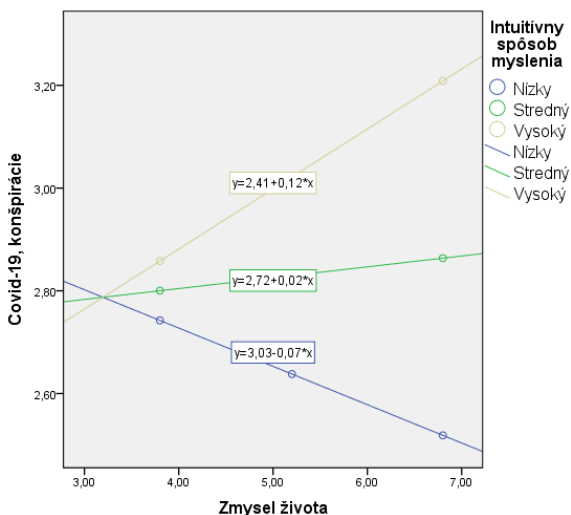
Tabuľka 6 Prediktory COVID-19 konšpiračných presvedčení (CK)

Prediktory CK	coeff	se	t	p
Úzkosť	0,270	0,094	2,882	0,004
Zmysel života	-0,434	0,166	-2,620	0,008
Intuitívny spôsob myslenia	-0,382	0,235	-1,627	0,104
Interakcia	0,120	0,043	2,774	0,006
Kovariáty:				
Pohlavie (M=1, Ž=2)	0,296	0,043	2,774	0,002
Vek	0,004	0,004	1,001	0.314
Vzdelanie	-0,245	0,041	-5,945	<0,001

Interakcia medzi zmyslom života a intuitívnym spôsobom myslenia je štatisticky významná ($b = 0,120$, $se = 0,043$, $p = 0,006$), čo nasvedčuje, že intuitívny spôsob myslenia moderuje efekt medzi úrovňou percepcie zmyslu života a úrovňou podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam. Hypotéza H-1c sa nám potvrdila.

So zvyšujúcou sa úrovňou intuitívneho spôsobu myslenia, spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života, sa zvyšuje aj miera podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam, čo sa ukazuje ako štatisticky významné ($b = 0,117$, $se = 0,054$, $p = 0,035$). Na strane druhej, so znižujúcim sa spôsobom intuitívneho myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa nepreukázala ako štatisticky významná znížená miera podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam ($b = -0,075$, $se = 0,050$, $p = 0,136$). Interakcie daných premenných sú znázornená v grafe 2.

Z analýzy kovariátov vyplýva, že pohlavie spoločne so vzdelaním sa ukazujú ako ďalšie vysvetľujúce premenné pre premennú COVID-19 konšpiračné presvedčenia.

Nízky: -1SD (štandardná odchýlka); **Stredný:** priemer, **Vysoký:** +1SD

Graf 2 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 konšpiračných presvedčení.

Mediačný vplyv zmyslu života na vzťah medzi úzkosťou a COVID-19 konšpiračnými presvedčeniami

Z výsledkov uvádzaných v tabuľke 10 môžeme usudzovať na prítomnosť štatisticky významného priameho efektu percipovanej úzkosti na mieru podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam ($b = 0,270$, $se = 0,094$, $p < 0,01$). Štatisticky významný je aj nepriamy efekt medzi percipovanou úzkosťou a mierou podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam, sprostredkovaný úrovňou percepcie zmyslu života ($IE = 0,028$, $BootSE = 0,016$, $BootLLCI = 0,003$, $BootULCI = 0,065$). Hypotéza H-1a sa nám potvrdila. Index podmieneného moderovaného sprostredkovania prostredníctvom moderátora strachu z vlastnej smrti sa ukazuje ako štatisticky významný pri vysokej miere intuitívneho spôsobu myslenia ($IE = 0,026$, $BootSE = 0,017$, $BootLLCI = 0,002$, $BootULCI = 0,066$).

Moderačný vplyv intuitívneho spôsobu myslenia na vzťah medzi zmyslom života a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s opatreniami

Tabuľka 7 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami

R	MSE	R ²	F	df1	df2	p
0,37	1,047	0,14	15,255	7	687	<0,001

Výsledky uvádzané v tabuľke 11 ukazujú, že blok prediktorov COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami je signifikantný ($F(7,687) = 15,255$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,14$). Daný model vysvetľuje 14 % variability premennej COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami.

Tabuľka 8 Prediktory COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami (CPO)

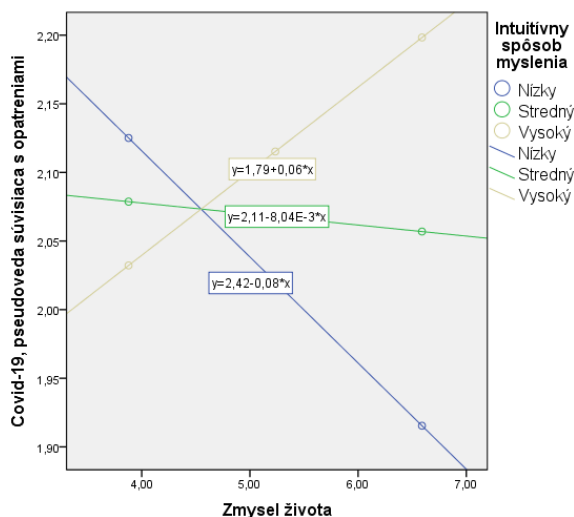
Prediktory CPO	coeff	se	t	p
Úzkosť	0,272	0,078	3,472	<0,001
Zmysel života	-0,369	0,138	-2,669	0,008
Intuitívny spôsob myslenia	-0,432	0,196	-2,200	0,028
Interakcia	0,095	0,196	2,635	<0,001
Kovariáty:				
Pohlavie (M=1, Ž=2)	0,260	0,078	3,346	<0,001
Vek	0,006	0,003	1,832	0,067
Vzdelanie	-0,258	0,035	-7,487	<0,001

Interakcia medzi zmyslom života a intuitívnym spôsobom myslenia je štatisticky významná ($b = 0,095$, $se = 0,196$, $p < 0,001$), čo nasvedčuje, že intuitívny spôsob myslenia moderuje efekt medzi úrovňou percepcie zmyslu života a úrovňou podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s opatreniami. Hypotéza H-2c sa nám potvrdila.

So znižujúcim sa spôsobom intuitívneho myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa znižuje miera podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacich s opatreniami, čo sa ukazuje ako štatisticky významné ($b = -0,084$, $se = 0,042$, $p = 0,044$). Na druhej strane, so zvyšujúcou sa úrovňou

intuitívneho spôsobu myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa zvýšená miera podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s opatreniami ($b = 0,068$, $se = 0,045$, $p = 0,133$) nepreukázala ako štatisticky významná. Interakcie daných premenných sú znázornená v grafe 3.

Z analýzy kovariátov vyplýva, že vzdelanie spolu s pohlavím sa ukazujú ako ďalšie vysvetľujúce premenné pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami.

Nízky: - 1SD (štandardná odchýlka); **Stredný:** priemer, **Vysoký:** +1SD

Graf 3 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s opatreniami.

Mediačný vplyv zmyslu života na vzťah medzi úzkosťou a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s opatreniami

Z výsledkov uvádzaných v tabuľke 12 môžeme usudzovať na prítomnosť štatisticky významného priameho efektu percipovanej úzkosti na mieru podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s opatreniami ($b = 0,272$, $se = 0,078$, $p < 0,001$). Štatisticky významný je aj nepriamy efekt medzi percipovanou úzkosťou

a mierou podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam, sprostredkovaný úrovňou percepcie zmyslu života ($IE = 0,022$, $BootSE = 0,014$, $BootCI = 0,002$, $BootULCI = 0,056$). Hypotéza H-2a sa nám potvrdila. Index podmieneného moderovaného sprostredkovania prostredníctvom moderátora strachu z vlastnej smrti sa neukazuje ako štatisticky významný pri žiadnej z úrovni intuitívneho spôsobu myslenia.

Moderačný vplyv intuitívneho spôsobu myslenia na vzťah medzi zmyslom života a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou

Tabuľka 9 Charakteristiky modelu pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou

R	MSE	R²	F	df1	df2	p
0,32	0,658	0,10	11,228	7	687	<0,001

Výsledky uvádzané v tabuľke 13 ukazujú, že blok prediktorov COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou je významný ($F(7,687) = 11,228$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,10$). Daný model vysvetľuje 10 % variability premennej COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou.

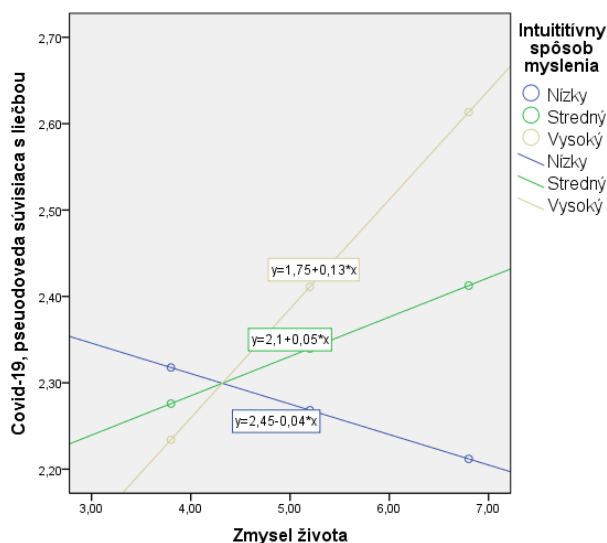
Tabuľka 10 Prediktory COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou (CPL)

Prediktory CPL	coeff	se	t	p
Úzkosť	0,176	0,062	2,833	0,005
Zmysel života	-0,339	0,110	-3,088	0,002
Intuitívny spôsob myslenia	-0,436	0,156	-2,803	0,005
Interakcia	0,101	0,029	3,537	<0,001
Kovariáty:				
Pohlavie (M=1, Ž=2)	0,237	0,062	3,850	<0,001
Vek	-0,001	0,003	-0,448	0,655
Vzdelanie	-0,143	0,027	-5,248	<0,001

Interakcia medzi zmyslom života a intuitívnym spôsobom myslenia je štatisticky významná ($b = 0,101$, $se = 0,029$, $p < 0,001$), čo nasvedčuje, že intuitívny spôsob myslenia moderuje efekt medzi úrovňou percepcie zmyslu života a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou. Hypotéza H-3c sa nám potvrdila.

So zvyšujúcou sa úrovňou intuitívneho spôsobu myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa zvyšuje aj miera podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou, čo sa ukazuje ako štatisticky významné ($b = 0,126$, $se = 0,036$, $p < 0,001$). Na druhej strane, so znižujúcim sa spôsobom intuitívneho myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa nepreukázala ako štatisticky významná znížená miera podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou ($b = -0,035$, $se = 0,033$, $p = 0,286$). Interakcie daných premenných sú znázornené v grafe 4.

Z analýzy kovariátov vyplýva, že vzdelanie spolu s pohlavím sa ukazujú ako ďalšie vysvetľujúce premenné pre premennú COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou.

Nízky: -1SD (štandardná odchýlka); **Stredný:** priemer, **Vysoký:** +1SD

Graf 4 Interakcia medzi intuitívnym spôsobom myslenia a zmyslom života pri predikcii COVID-19 pseudovedeckých presvedčení súvisiacich s liečbou.

Mediačný vplyv zmyslu života na vzťah medzi úzkosťou a COVID-19 pseudovedeckými presvedčeniami súvisiacimi s liečbou

Z výsledkov uvádzaných v tabuľke 14 môžeme usudzovať na prítomnosť štatisticky významného priameho efektu percipovanej úzkosti na mieru podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou ($b = 0,176$, $se = 0,062$, $p < 0,01$). Štatisticky významný je aj nepriamy efekt medzi percipovanou úzkosťou a mierou podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou, sprostredkovaný úrovňou percepcie zmyslu života ($IE = 0,024$, $BootSE = 0,010$, $BootLLCI = 0,006$, $BootULCI = 0,047$). Hypotéza H-3a sa nám potvrdila. Index podmieneného moderovaného sprostredkovania prostredníctvom moderátora strachu z vlastnej smrti sa ukazuje ako štatisticky významný pri vysokej úrovni intuitívneho spôsobu myslenia ($IE = 0,030$, $BootSE = 0,014$, $BootLLCI = 0,007$, $BootULCI = 0,056$).

4.7 Diskusia

Cieľom predkladanej štúdie bolo overenie multifaktorového fenoménu, ktorý pracuje s rôzne vzájomne pôsobiacimi procesmi, medzi ktoré sme zaradili úzkosť (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021), strach z vlastnej smrti (Kira et al., 2020; Pyszczyński et al., 2021; Silva et al., 2021), zmysel života (Lyke, 2013; Teličák, 2019; Parra, 2020; Pérez-Mengual et al., 2021), intuitívny spôsob myslenia (Pennycook et al., 2012; Gligorić et al., 2021; Pytlik et al., 2020, 2021) a COVID-19 nepodložené presvedčenia (C19-NP). Okrem spomenutých premenných sme do daného modelu ako kontrolné premenné zaradili: úroveň dosiahnutého vzdelania, vek a pohlavie (gender), ktoré sa ukazujú v mnohých štúdiách ako vysvetľujúce určitú časť variability nepodložených presvedčení (napr. Swami et al., 2016; Halama, 2019a; Teličák & Halama, 2021; Šrol et al., 2021; Halama & Teličák, 2024). Predkladaný výskumný dizajn poukazuje na význam osobnostných dispozícií pri porozumení individuálnych odlišností v reakciách na nepodložené presvedčenia súvisiace s pandemiou COVID-19. Čo sa týka štruktúry, môžeme nepodložené presvedčenia považovať za komplexný multifaktorový jav a dôsledok interakcie rôznych psychologických premenných (Lobato et al., 2014; Halama, 2019b). Analogicky v nadväznosti na predošlé zistenia môžeme podobne nahliadať aj na fenomén C19-NP. Hlavnou úlohou štúdie bolo poukázať, že je dôležité pri psychologických vysvetleniach akceptácie rôznych nepodložených presvedčení pracovať s viacerými vzájomne pôsobiacimi procesmi ako sú kognitívne mechanizmy, emocionálny distress, osobnosť, psychopatológia, ale aj existenciálne premenné, ktoré boli analyzované vo viacerých štúdiách (Darwin et al., 2011; van Prooijen et al., 2018; van Prooijen, 2020; Teličák & Halama, 2021; Šrol et al., 2021; Kohút et al., 2022; Halama & Teličák, 2024; Ballová Mikušková & Teličák, 2024).

Prediktory modelu moderovanej mediácie

Výsledky prvého kroku moderovanej mediácie sa zamerali na analýzu interakcie medzi úzkosťou a strachom z vlastnej smrti pri predikcii zmyslu života. Výsledky naznačili prítomnosť štatisticky významnej interakcie medzi strachom z vlastnej smrti a úzkosťou. So zvyšujúcou sa úrovňou percepcie úzkosti pri interakcii strachu z vlastnej smrti sa znižuje úroveň percepcie zmyslu života. Strach zo smrti teda moderuje vzťah medzi úzkosťou a zmyslom života. Ukazuje sa, že pri nízkej úrovni strachu z vlastnej smrti a nízkej

úrovni percipovanej úzkosti narastá percepcia zmyslu života. Výskumné zistenia môžeme interpretovať na pozadí pandémie COVID-19, ktorá otriasla pocitom bezpečia a istoty (Chater, 2020), čo viedlo k vyšším úrovniam percipovanej úzkosti (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021; Hajdúk & Pečeňák, 2021) a strachu zo smrti (Kira et al., 2020; Pyszczyński et al., 2021). Samotný strach zo smrti zvyšuje percepciu úzkosti (Pérez-Mengual et al., 2021) a má negatívny vzťah k prežívaniu zmyslu života (Lyke, 2013; Teličák, 2019). Na podobné zistenia z obdobia pandémie poukazuje aj Silva et al. (2021). Úzkosť vyvstávajúca z kontextu neistoty v prítomnosti hrozby je spúšťačom procesov umožňujúcich analýzu danej situácie a následného adaptívneho rozhodovania sa v danej situácii (Spielberger & Reheiser, 2009). Evolučný význam úzkosti sa zdá byť nesporný, je však potrebné reflektovať, či jej vyššie úrovne nemajú tiež maladaptívny účinok a to v kontexte podliehania nepodloženým presvedčeniam (Georgiou et al., 2020; Erceg et al., 2020; Levinsson et al., 2021). To nás posúva k ďalšiemu nášmu zisteniu. Výsledky naznačujú pozitívny priamy efekt úzkosti na všetky tri typy C19-NP. Úzkosť sa tak ukazuje ako jeden zo zdrojov podliehania COVID-19 konšpiráciám a pseudovede súvisiacej s opatreniami a liečbou. Podobné zistenia boli zaznamenané vo vzťahu ku konšpiračným presvedčeniam u autorov Leibovitz et al. (2021) a k pseudovedeckým presvedčeniam (Fasce et al., 2021). Podobný trend – kedy vyššia úroveň percepcie úzkosti kladne predikuje dôveru k nepodloženým presvedčeniam, podporujú aj staršie zistenia (Jost et al., 2007; Grzesiak-Feldman, 2007, 2013). Asociujúc Tillichov (2004) teoretický konštrukt, podľa ktorého sa úzkosť usiluje stať strachom, pretože strachu je možné vzdorovať priamo, môžeme C19-NP považovať za derivát spomenutého procesu, kedy sa úzkosť mení na strach z určitých objektov, reprezentovaných C19-NP. Ukazuje sa, že jedným z negatívnych spôsobov ako sa vyrovnávať s úzkosťou vyvolanou pandemiou COVID-19 sú nepodložené presvedčenia (Levinsson et al., 2021), ktoré umožňujú zažívať pocity kontroly prostredníctvom rôznych príbehov redukujúcich pocity neistoty a bezmocnosti (Jolley & Paterson, 2020). Potreba kontroly vyvstávajúca z potreby vnímať okolitý svet ako zmysluplné a štruktúrované miesto je jedným z motivačných vzorcov osobnosti človeka a je zároveň zdrojom psychickej rovnováhy (Heider, 1958; Landau et al., 2015). Úlohou tejto psychologickej rovnováhy je redukovanie percepcie rôznych ambivalencií prostredníctvom špecifických epistemologických motívov ponúkajúcich explanáciu okoliťného neistého, náhodného a nebezpečného sveta. Stav, kedy má človek veci pod kontrolou mu následne umožňuje efektívnu interakciu s okolím. Na druhej strane, nedostatok kontroly má negatívne dosahy v podobe podkopávania epistemického presvedčenia o nenáhodnosti sveta (Noordewier & Rutjens, 2021). Výsledky výskumu naznačujú, že

jedinci s vysokou potrebou štruktúry hodnotili prítomnosť hrozby negatívnejšie než jedinci s nízkou potrebou štruktúry. Špecifické epistemologické motívy umožňujú vytváranie reality, ktorá namiesto ambivalentnosti ponúka jasnosť a zrozumiteľnosť. Jedným z výsledkov daného procesu je spomenutá potreba byť v stave kontroly, ktorá vytvára perцепčný vzorec poskytujúci „zmysluplnú“ interpretáciu okolitého sveta a to aj vtedy, keď samotné podnety môžu mať charakter nezmysluplnosti (Whitson & Galinsky, 2008). Spomenuté vysvetlenia však nemusia deklarovať kauzálne vysvetlenia a majú skôr charakter nepodložených a špekulatívnych presvedčení (Wagner-Egger et al., 2018), medzi ktoré môžeme radiť aj nami skúmané C19-NP.

Okrem priameho efektu úzkosti na všetky druhy C19-NP bol potvrdený aj nepriamy efekt. Ukazuje sa, že vzťah medzi úzkosťou a C19-NP (konšpiračnými a pseudovedeckými presvedčeniami týkajúcimi sa liečby a opatrení) je mediovaný úrovňou percepcie zmyslu života. Z výsledkov korelačnej analýzy však nie je možné usudzovať na priame vzťahy medzi jednotlivými dimenziami C19-NP a úrovňou zmyslu života. Ďalšia časť výsledkov vyplývajúcich z analýzy moderovanej mediácie nám bližšie priblíži možné vysvetlenie danej diskrepancie spočívajúcej v existenciálno-kognitívnych dispozíciách pri porozumení individuálnych odlišností v miere podliehania C19-NP. Výsledky naznačujú, že intuitívny spôsob myslenia moderuje efekt medzi úrovňou percipovaného zmyslu života a všetkými typmi C19-NP. So zvyšujúcou sa úrovňou intuitívneho spôsobu myslenia, spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života, sa zvyšuje aj miera podliehania COVID-19 konšpiračným presvedčeniam a pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou. Výsledky tiež ukázali, že so znižujúcim sa spôsobom intuitívneho myslenia spoločne so zvyšujúcou sa úrovňou percipovaného zmyslu života sa znižuje miera podliehania COVID-19 pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s opatreniami. Z výsledkov možno dedukovať, že kľúčovou úlohou v menšom podliehaní C19-NP sa ukazuje spôsob akým človek premýšľa. Intuitívny spôsob myslenia je automatický a koreluje často s rôznymi heuristikami (Pacini & Epstein, 1999; Evans & Stanovich, 2013), čo sa potvrdilo pri nepodložených presvedčeniach súvisiacich aj s COVID-19 (Gligorić et al., 2021; Pytlik et al., 2020, 2021; Stanley et al., 2021). Ukazuje sa, že kľúčovou úlohou v menšom podliehaní rôznym nepodloženým presvedčeniam je okrem prítomnosti vyššej úrovne zmyslu života aj schopnosť premýšľať o svojich psychologických procesoch a schopnosť analyticky uvažovať v situáciách, pre ktoré je tento typ uvažovania potrebný (Pennycook et al., 2015). Pri vyšších úrovniach intuitívneho spôsobu myslenia sa naopak ukazuje, že prítomnosť zmyslu života nechráni pred podliehaním C19-NP.

Ako vysvetliť daný fenomén? Podľa Wonga (1998) možno zmysel života definovať ako uvedenie si určitej koherencie a účelnosti vlastnej existencie pri prítomnosti životných cieľov a hodnôt, čo autor užšie popisuje prostredníctvom troch komponentov: kognitívnym, motivačným a afektívnym. Kognitívny komponent zahŕňa rôzne presvedčenia, ktoré slúžia ako interpretačné schémy sveta. Motivačný komponent zahŕňa ciele a rôzne životné plány pre realizáciu života. Afektívny komponent predstavuje emocionálnu odpoveď na vyššie spomenuté presvedčenia a plány. Dané presvedčenia môžu byť derivátom „mindwaru“ – algoritmu, ktorý má dosah na interpretáciu reality (Stanovich, 2018). Podľa Kahnemana (2012) majú ľudia tendenciu vynakladať menej energie na hlbšie kognitívne spracovanie informácií, čo môže viesť k rôznym skresleniam a heuristikám. Samotné heuristiky a skreslenia môžu byť taktiež výsledkom nesprávne naučeného mindwaru (Stanovich, 2018). Ak je teda súčasťou kognitívneho a motivačného komponentu zmyslu života nesprávne naučený mindware ovplyvňujúci presvedčenia a následné plány, dá sa predpokladať, že to môže mať dosah aj na podliehanie C19-NP pri interakcii intuitívneho spôsobu myslenia. Ďalším zaujímavým zistením vyplývajúcim z výsledkov je, že podliehanie C19-NP je okrem vyššej úrovne prežívanej úzkosti podmienené aj strachom z vlastnej smrti pri prítomnosti intuitívneho spôsobu myslenia. I keď z výsledkov korelačnej analýzy nemožno usudzovať na prítomnosť priamych vzťahov medzi strachom z vlastnej smrti a C19-NP, z analýzy výsledkov indexu podmieneného moderovaného sprostredkovania prostredníctvom moderátora strachu z vlastnej smrti pri vysokej úrovni intuitívneho spôsobu myslenia možno dedukovať, že dochádza k podliehaniu COVID-19 konšpiračným a pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s liečbou. Štatisticky významné výsledky daného fenoménu sa však nepotvrdili pri COVID-19 pseudovedeckých presvedčeniach týkajúcich sa opatrení.

Analýza demografických premenných: vzdelanie, vek a pohlavie

Okrem základného bloku prediktorov boli do analýzy zaradené demografické premenné ako kovariáty: vzdelanie, vek, pohlavie a to aj z dôvodu, že v mnohých štúdiách sa môžeme stretnúť s rôznymi diskrepanciami ohľadom uvádzaných výskumných zistení.

Úroveň dosiahnutého vzdelania

Ukazuje sa, že úroveň dosiahnutého vzdelania je dôležitým protektívnym faktorom pred podliehaním ENP (epistemicky nepodloženým presvedčeniam) (van Prooijen,

Krouwel, & Pollet, 2015; Douglas et al., 2016), ktoré negatívne predikuje tak mieru konšpiračných ako aj pseudovedeckých presvedčení (Halama, 2019a; Teličák & Halama, 2021; Halama & Teličák, 2024). Výsledky z nášho kontextu prichádzajú k podobným záverom ohľadom COVID-19 konšpiračných presvedčení, ale aj všeobecných pseudovedeckých a konšpiračných presvedčení (Šrol et al., 2021). Vzdelanie je taktiež spájané s pozitívnymi postojmi k zdraviu a slúži ako účinná profylaxia pred zdravie poškodzujúcimi formami správania sa (Htun et al., 2014). Okrem spomenutého je taktiež preukázané, že vyššia úroveň vzdelania má kladný vzťah k postojom voči očkovaniu proti ochoreniu COVID-19 (Humer et al., 2021; Gravelle et al., 2022; Roberts et al., 2022). Výsledky nášho výskumu potvrdzujú vyššie popísaný trend. COVID-19 konšpiračným presvedčeniam a pseudovede ohľadom opatrení a liečby viac podliehajú jedinci s nižšou úrovňou vzdelania. Môžeme predpokladať, že vyššia úroveň vzdelania vytvára predpoklad pre schopnosť sa orientovať v poli informácií a následne posudzovať ich kvalitu (Rindermann & Neubauer, 2004). Zaujímavú explanáciu problému ponúka výskum intuitívneho a analytického spôsobu myslenia a konšpiračných presvedčení, ktorý priniesol výsledky poukazujúce na to, že zvýšená kognitívna komplexnosť negatívne predikuje podliehanie konšpiračným presvedčeniam, teda štýl spracovania informácií, ktorý je založený na heuristike zvyšuje mieru podliehania konšpiračným presvedčeniam (Swami et al., 2014). Môžeme predpokladať, že vyššia úroveň vzdelania znižuje príklon k nepodloženým presvedčeniam tým, že zvyšuje pocit kontroly nad svetom a zvyšuje kognitívnu komplexitu (van Prooijen, 2017) a má tiež negatívny vzťah k tendenciám prijímať relatívne zjednodušujúce vysvetlenia komplexnejších udalostí (Rindermann & Neubauer, 2004). V období pandémie COVID-19 sa neadaptabilná kognitívna schopnosť prejavila aj v podliehaní rôznym nepodloženým presvedčeniam, ktoré súviseli s COVID-19 (Gligorić et al., 2021). Vzdelanie má rovnako dosah na pocity kontroly a bezmocnosti (van Prooijen, 2016), a teda sa môžeme domnievať, že je protektívnym faktorom pred vytváraním iluzórnych vzorcov, ktoré nemusia byť nevyhnutne v zhode s realitou (Whitson & Galinsky, 2008).

Ďalšie z našich výsledkov naznačujú, že úroveň dosiahnutého vzdelania nie je zdrojom existenciálnej premennnej zmyslu života. Jedno z vysvetlení môže spočívať v tom, že existenciálne premenné sú dynamizované naprieč úrovňami dosiahnutého vzdelania (Yalom, 2006; Sumner, 2017) a taktiež, že pandemické reálne otriasli pocitom bezpečia a istoty (Chater, 2020), čo viedlo k vyšším úrovňam percipovanej úzkosti (Courtney et al., 2020; Santomauro et al., 2021) a strachu z vlastnej smrteľnosti (Kira et

al., 2020; Pyszczyński et al., 2021). Vyššie úrovne úzkosti znižujú úroveň percepcie zmyslu života (Korkmaz & Güloğlu, 2021; Tsibidaki, 2021). Na druhej strane sa však ponúkajú výsledky poukazujúce na to, že nižšia úroveň vzdelania je spájaná s vyššími úrovňami percipovanej úzkosti (Bjelland et al., 2008) čo môže viesť k zníženej percepcii prežívateľného zmyslu života (Zhang et al., 2019).

Vek

Ďalšou z kontrolných premenných, prítomnou v modeloch zameraných na predikovanie dôvery v COVID-19 nepodložené presvedčenia, je vek. I keď výsledky nášho štúdie nepotvrdili vek ako prediktor COVID-19 konšpiračných a pseudovedeckých presvedčení týkajúcich sa opatrení a liečby, môžeme pozorovať fenomén, že výsledky rôznych ďalších štúdií nie sú vždy nejednoznačné. Je preto potrebné ich reflektovať. Napríklad, výskumné zistenia od van Prooijena (2017) považujú vek za jeden z prediktorov konšpiračných presvedčení. Výsledky niektorých štúdií z nášho kontextu naznačujú diskrepanciu medzi výskumnými zisteniami. Kým napríklad výsledky psychometrickej štúdie od Halamu (2019a) naznačujú, že starší dospelí viac podliehajú konšpiračným presvedčeniam, výsledky od Teličáka a Halamu (2021) poukazujú, že mladší dospelí podliehajú viac konšpiračným a pseudovedeckým presvedčeniam. Podobné výsledky, kedy starší podliehajú viac ENP môžeme sondovať aj v štúdií od Šrola et al. (2021) a Halamu a Teličáka (2024). Podporu výskumným zisteniam, ktoré ukazujú, že mladší dospelí podliehajú viac ENP ponúka štúdia od Vijaykumara et al. (2021), ktorá mapovala podliehanie COVID-19 nepodloženým presvedčeniam. Autori si dané výsledky interpretujú tým, že starší dospelí majú viac schopností orientovať sa v poli informácií a majú viac skúseností, čo môže slúžiť ako jeden zo zdrojov profylaxie pred podliehaním rôznym nepodloženým presvedčeniam. Na strane druhej, podporu výskumným zisteniam, ktoré poukazujú, že starší dospelí podliehajú viac ENP ponúkajú zistenia od Guessa et al. (2019), ktoré ukazujú, že starší oveľa viac zdieľali prostredníctvom sociálnych sietí nepravdivé informácie. Daný efekt sa preukázal aj po kontrole premenných ako je stranická príslušnosť a ideologické zázemie. Podobné výsledky boli zmapované aj v skorších výskumných zisteniach od Wylieovej et al. (2014). Jedno z vysvetlení, prečo starší ľudia podliehajú nepodloženým presvedčeniam, môže spočívať v poklese ich kognitívnych funkcií, ktorá sa narastajúcim vekom zhoršuje (Brashier & Schacter, 2020). Ďalšie z našich výsledkov naznačujú, že starší dospelí majú vyššie hodnoty percepcie zmyslu života oproti mladším dospelým, čo je v zhode s výsledkami od Bidzan-Bluma et al. (2020). Autori štúdie si to vysvetľujú tým, že starší dospelí menej podliehajú emocionálnemu distresu.

Pohlavie

Poslednou demografickou premennou, ktorá bola zahrnutá do nášho výskumu ako kontrolná, bolo pohlavie. Naše výsledky naznačujú, že oproti mužom, ženy podliehajú viac COVID-19 konšpiračným a pseudovedeckým presvedčeniam súvisiacim s opatreniami a liečbou. Je však potrebné reflektovať, že rozdiely medzi mužmi a ženami v podliehaní ENP boli overované vo viacerých štúdiách, výsledky ktorých však nie sú vždy jednoznačné. Astin (1998) poukazuje, že ženy viac podliehajú medicínskej pseudovede, kedy viac oproti mužom vyhľadávali alternatívu formu liečby oproti tej klasickej. Na strane druhej, Johnson (2004) prináša zistenia, ktoré poukazujú na neprítomnosť rozdielov medzi pohlaviami v akceptovaní pseudovedeckých presvedčení, čo potvrdzuje aj Swami et al. (2016). Výsledky štúdií z nášho kontextu naznačujú, že ženy viac podliehajú konšpiračným a pseudovedeckým presvedčeniam (Halama, 2019a; Teličák & Halama, 2021; Šrol, 2021), ale nie COVID-19 konšpiračným presvedčeniam (Šrol et al., 2021). Cassese et al. (2020) však prichádzajú so záverom, že ženy menej podliehajú COVID-19 konšpiračným presvedčeniam a ponúkajú aj zaujímavé vysvetlenie, ktoré môže byť postavené čiastočne na dispozičných faktoroch ako je naučená bezmocnosť a na tendencii viac podliehať konšpiračnému mysleniu. Nemenej zaujímavé sú výsledky metaanalýzy od Zintela et al. (2021), ktorá mapovala rozdiely medzi mužmi a ženami v ochote dať sa zaočkovať proti ochoreniu COVID-19. Autori uvádzajú, že muži prejavujú viac ochoty podstúpiť očkovanie než ženy. Ďalším zaujímavým zistením štúdie je, že tento rozdiel bol vyšší vo vzorkách zdravotníckych pracovníkov oproti nešpecifikovanej bežnej populácii. K podobným zisteniam prispela štúdia od Robertsa et al. (2022). Spomenuté výsledky naznačujú možný ďalší trend výskumu gendrových rozdielov, ktorý spočíva v zapracovaní rôznych iných premenných do spoločnej interakcie medzi pohlavím a ENP. Prejsť teda od izolovaného merania vzťahov medzi pohlavím a ENP a komponovať výskum multifaktorovo podmienené. Ďalšie z našich výsledkov oproti výskumným zisteniam od Korkmaza a Güloğlua (2021) naznačujú, že ženy disponujú vyššou úrovňou percepcie zmyslu života oproti mužom.

Limity a ďalšie výzvy

Základným limitom práce je jej korelačný charakter. Hoci sme sa pokúsili zmapovať zdroje C19-NP a ich vzájomnú interakciu, nerealizovali sme pokročilejší metodologický dizajn, ktorý by mohol zahŕňať mapovanie kauzálneho podmienenia skúmaných

premenných (napríklad longitudinálny výskum (Kearney, 2017)). Prostredníctvom longitudinálneho dizajnu by bolo možné zmerať zmenu interakcií medzi spomínanými premennými v čase, ako na to poukazuje nedávna štúdia (Ballová Mikušková & Teličák, 2024). Zber dát bol realizovaný v novembri 2020 v priebehu šírenia druhej vlny vírusu spôsobujúceho ochorenie COVID-19. V danom období sa začalo s masívnym testovaním obyvateľstva na prítomnosť vírusu SARS-CoV-2. Dochádzalo vtedy taktiež k rapidnému zavádzaniu protiepidemiologických opatrení, čo mohlo byť okrem diskomfortu sprevádzané zvýšenými úrovňami úzkosti a strachu pred hrozbami z novej nákazy. Bolo by preto zaujímavé longitudinálne sa zamerať, či by došlo k zmenám výsledkov meraných premenných v čase, kedy došlo k uvoľneniu protiepidemiologických opatrení. Čo je potrebné reflektovať, rovnako sa v čase menilo aj obsahové definovanie C19-NP. Vyvstáva tiež ďalšia otázka, k akým výsledkom by došlo keby sme predikovali mieru podliehania nepodloženým presvedčeniam, ktoré sú sýtené prokremlskou ideológiou ohľadom vojny na Ukrajine. Výzva taktiež spočíva v kombinácii výskumného dizajnu: korelačný dizajn kombinovaný s experimentom (longitudinálne). Bolo by možné prostredníctvom debunkingu (odhaľovanie chýb prostredníctvom argumentu) (Teličák et al., 2024) doceliť zmenu v miere podliehania - nie len C19-NP? Výskumné premenné (prediktory), s ktorými sme počítali v tejto štúdii, by zostali nezmenené.

Záver

Predkladaná monografia sa zaoberá psychologickými a sociálnymi faktormi, ktoré viedli a vedú k vzniku a rozširovaniu nepodložených presvedčení, nielen počas pandémie COVID-19. Práca čerpá zo širokého spektra teoretických a empirických zdrojov a otvára otázky, ktoré presahujú obdobie krízy spojenej s pandemiou.

Publikácia v úvode popisuje rôzne druhy nepodložených presvedčení, ktoré zasazuje do historicko-kultúrneho kontextu. Tento kontext naznačuje, že nepodložené presvedčenia nie sú fenoménom obmedzeným na krízové obdobia, ale ich korene možno hľadať v dynamike sociálno-psychologických procesov a iných psychologických premenných. Kľúčové miesto tu zaujímajú evolučné, emocionálne a existenciálne faktory. Mechanizmy ako rozpoznávanie vzorcov alebo manažment hrozieb boli identifikované ako dôležité pre pochopenie tendencie jednotlivcov podliehať nepodloženým presvedčeniam. Okrem toho sa za nemenej podstatný považuje aj dosah maladaptívnych osobnostných premenných. Monografia preto poukazuje na multifaktorový charakter tohto fenoménu, ktorý je charakteristický interakciou rôznych premenných.

Kapitola štyri, založená na korelačnej štúdii, reflektuje tento multifaktorový prístup. Výsledky ukazujú, že zmysel života môže slúžiť ako mediátor, ktorý znižuje tendenciu veriť nepodloženým presvedčeniam prostredníctvom zníženia úrovne percipovanej úzkosti a existenciálneho strachu reprezentovaného strachom zo smrti. Tento výsledok prispieva k pochopeniu toho, ako emocionálne, kognitívne a existenciálne faktory spoločne formujú fenomén nepodložených presvedčení. Taktiež naznačuje, že intervencie zamerané na posilnenie pocitu zmysluplnosti by mohli byť efektívnym nástrojom v prevencii ich šírenia.

Monografia ako celok zdôrazňuje, že nepodložené presvedčenia nemožno vysvetliť jedinou príčinou / premennou. Tento fenomén je prítomný na prieniku psychologických, sociálnych, historických a kultúrnych premenných. (Nie len) Pandémia COVID-

80 | Z á v e r

19 v tomto kontexte vystupuje ako katalyzátor, ktorý tieto faktory zosilnil a prepojiť. Záverom možno uviesť, že publikácia prispieva k diskusii o nepodložených presvedčeniach a naznačuje, že je k nim potrebné pristupovať ako k multifaktorovému fenoménu.

Použitá literatúra

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology*, 20(3), 637–647. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00160>
- Aghababaei, N., & Błachnio, A. (2015). Well-being and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.06.043>
- Ahmed, W., Vidal-Alaball, J., Downing, J., & Seguí, F. L. (2020). COVID-19 and the 5G conspiracy theory: Social network analysis of twitter data. *Journal of Medical Internet Research*, 22(5). <https://doi.org/10.2196/19458>
- Allington, D., Duffy, B., Wessely, S., Dhavan, N., & Rubin, J. (2020). Health-protective behaviour, social media usage, and conspiracy belief during the COVID-19 public health emergency. *Psychological Medicine*, 1–7. <https://doi.org/10.1017/S003329172000224X>
- APA. (2013). American Psychiatric Association, 2013. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). In *American Journal of Psychiatry*. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596.744053>
- Astin, J. A. (1998). Why patients use alternative medicine: Results of a national study. *Journal of the American Medical Association*, 279(19), 1548–1553. <https://doi.org/10.1001/jama.279.19.1548>
- Austin, J. T., & Vancouver, J. B. (1996). Goal Constructs in Psychology: Structure, Process, and Content. *Psychological Bulletin*, 122(3). <https://doi.org/10.1037//0033-2909.120.3.338>
- Bahna, V. (2015). Kognitívny a evolučný kontext šírenia konšpiračných teórií. *Slovenský Národopis / Slovak Ethnology*, 63(3), 195–206.
- Ballová Mikušková, E. (2018). Conspiracy Beliefs of Future Teachers. *Current Psychology*, 37(3). <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9561-4>
- Ballová Mikušková, E., & Teličák, P. (2024). Unfounded beliefs, distress and powerlessness: A three-wave longitudinal study. *Applied Psychology: Health and Well-Being*. <https://doi.org/10.1111/aphw.12542>
- Barbey, A. K., Krueger, F., & Grafman, J. (2009). An evolutionarily adaptive neural architecture for social reasoning. In *Trends in Neurosciences* (Vol. 32, Issue 12). <https://doi.org/10.1016/j.tins.2009.09.001>
- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* AltaMira Press.
- Barrett, J. L. (2007). Is the spell really broken? Bio-psychological explanations of religion and theistic belief. *Theology and Science*, 5(1). <https://doi.org/10.1080/14746700601159564>

- Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., & Swami, V. (2014). Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.040>
- Bartram, D. (2011). Contributions of the EFPA Standing Committee on Tests and Testing to standards and good practice. *European Psychologist*, 16(2). <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000093>
- Bavolar, J. (2017). Thinking styles, perceived stress and life satisfaction. *Studia Psychologica*, 59(4). <https://doi.org/10.21909/sp.2017.04.743>
- Becker, D. V., Kenrick, D. T., Neuberg, S. L., Blackwell, K. C., & Smith, D. M. (2007). The confounded nature of angry men and happy women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(2). <https://doi.org/10.1037/0022-3514.92.2.179>
- Belton, C. (2022). *Putinovi ľudia*. Ikar.
- Bidzan-Bluma, I., Bidzan, M., Jurek, P., Bidzan, L., Knietzsch, J., Stueck, M., & Bidzan, M. (2020). A Polish and German Population Study of Quality of Life, Well-Being, and Life Satisfaction in Older Adults During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.585813>
- Bjelland, I., Krokstad, S., Mykletun, A., Dahl, A. A., Tell, G. S., & Tambs, K. (2008). Does a higher educational level protect against anxiety and depression? The HUNT study. *Social Science and Medicine*, 66(6). <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.12.019>
- Bland, A. M. (2020). Existential Givens in the COVID-19 Crisis. *Journal of Humanistic Psychology*, 60(5). <https://doi.org/10.1177/0022167820940186>
- Bolívar, M. C. L. (2018). Feuerbach: The anthropological turn of theology. *Perseitas*, 6(2). <https://doi.org/10.21501/23461780.2844>
- Boudry, M., Blancke, S., & Pigliucci, M. (2015). What makes weird beliefs thrive? The epidemiology of pseudoscience. *Philosophical Psychology*. <https://doi.org/10.1080/09515089.2014.971946>
- Brandtstädter, J. (2009). Searching for paths to successful development and aging: integrating developmental and action-theoretical perspectives. In *Paths to Successful Development*. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511489761.016>
- Brashier, N. M., & Schacter, D. L. (2020). Aging in an Era of Fake News. *Current Directions in Psychological Science*, 29(3). <https://doi.org/10.1177/0963721420915872>
- Brotherton, R., & French, C. C. (2014). Belief in Conspiracy Theories and Susceptibility to the Conjunction Fallacy. *Applied Cognitive Psychology*, 28(2), 238–248. <https://doi.org/10.1002/acp.2995>
- Buckels, E. E., Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2013). Behavioral Confirmation of Everyday Sadism. *Psychological Science*, 24(11). <https://doi.org/10.1177/0956797613490749>
- Burki, T. (2020). The online anti-vaccine movement in the age of COVID-19. *The Lancet Digital Health*, 2(10). [https://doi.org/10.1016/s2589-7500\(20\)30227-2](https://doi.org/10.1016/s2589-7500(20)30227-2)
- Buss, D. M., Haselton, M. G., Shackelford, T. K., Bleske, A. L., & Wakefield, J. C. (1998). Adaptations, exaptations, and spandrels. *American Psychologist*, 53(5). <https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.5.533>

- Byford, J. (2011). Conspiracy theories: A critical introduction. In *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. <https://doi.org/10.1057/9780230349216>
- Cacioppo, J. T., Hawkley, L. C., & Thisted, R. A. (2010). Perceived social isolation makes me sad: 5-year cross-lagged analyses of loneliness and depressive symptomatology in the Chicago health, aging, and social relations study. *Psychology and Aging*, 25(2). <https://doi.org/10.1037/a0017216>
- Cao, C. (2022). *Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance in Exploratory Structural Equation Modeling*. <https://doi.org/10.3102/1686524>
- Cassese, E. C., Farhart, C. E., & Miller, J. M. (2020). Gender Differences in COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs. *Politics & Gender*, 16(4). <https://doi.org/10.1017/s1743923x20000409>
- Castanho Silva, B., Vegetti, F., & Littvay, L. (2017). The Elite Is Up to Something: Exploring the Relation Between Populism and Belief in Conspiracy Theories. *Swiss Political Science Review*, 23(4). <https://doi.org/10.1111/spsr.12270>
- Čavojová, V., Šrol, J., & Jurkovič, M. (2020). Why should we try to think like scientists? Scientific reasoning and susceptibility to epistemically suspect beliefs and cognitive biases. *Applied Cognitive Psychology*, 34(1). <https://doi.org/10.1002/acp.3595>
- Čavojská, N., Pečeňák, J., & Hajdúck, M. (2023). *Vzťah medzi psychotickými zážitkami a konšpiračnou ideáciou v neklinickej populácii – pilotná štúdia*. https://www.solen.sk/storage/file/article/PSY_1_2023_final – Cavojska.pdf
- Chater, N. (2020). Facing up to the uncertainties of COVID-19. *Nature Human Behaviour*, 4(5). <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0865-2>
- Chen, F. F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3). <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Chen, H., Chung, H., Chen, T., Fang, L., & Chen, J. P. (2003). The Emotional Distress in a Community After the Terrorist Attack on the World Trade Center. *Community Mental Health Journal*, 39(2). <https://doi.org/10.1023/A:1022614821300>
- Chen, X., Zhang, S. X., Jahanshahi, A. A., Alvarez-Risco, A., Dai, H., Li, J., & Ibarra, V. G. (2020). Belief in Conspiracy Theory about COVID-19 Predicts Mental Health and Well-being: A Study of Healthcare Staff in Ecuador. *JMIR Public Health and Surveillance*. <https://doi.org/10.2196/20737>
- Christie, R., & Geis, F. L. (1970). *Studies in machiavellianism*. Academic Press.
- Chylová, M., Marko, M., Dragašek, J., Virčík, M., Rovný, R., Roháriková, V., Murínová, J., Cimrová, B., Katina, S., & Riečanský, I. (2017). Slovak adaptation of the Schizotypal Personality Questionnaire. In *Československa Psychologie*.
- Cichocka, A., Marchlewska, M., & de Zavala, A. G. (2016). Does Self-Love or Self-Hate Predict Conspiracy Beliefs? Narcissism, Self-Esteem, and the Endorsement of Conspiracy Theories.

- Social Psychological and Personality Science*, 7(2), 157–166.
<https://doi.org/10.1177/1948550615616170>
- Cichocka, A., Marchlewska, M., Golec de Zavala, A., & Olechowski, M. (2016). "They will not control us": Ingroup positivity and belief in intergroup conspiracies. *British Journal of Psychology (London, England: 1953)*, 107(3), 556–576. <https://doi.org/10.1111/bjop.12158>
- Clark, L. A., & Watson, D. (1991). Tripartite Model of Anxiety and Depression: Psychometric Evidence and Taxonomic Implications. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(3).
<https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.3.316>
- Cleckley, H. (2007). The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality (3rd ed.). In *The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality (3rd ed.)*. <https://doi.org/10.1037/11395-000>
- Coley, J. D., Arenson, M., Xu, Y., & Tanner, K. D. (2017). Intuitive biological thought: Developmental changes and effects of biology education in late adolescence. *Cognitive Psychology*, 92, 1–21. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2016.11.001>
- Courtney, E. P., Goldenberg, J. L., & Boyd, P. (2020). The contagion of mortality: A terror management health model for pandemics. *British Journal of Social Psychology*, 59(3).
<https://doi.org/10.1111/bjso.12392>
- Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. E. (1999). Belief in U.S. Government conspiracies against blacks among black and white college students: Powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(8), 941–953.
<https://doi.org/10.1177/01461672992511003>
- Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1289–1293.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.027>
- Desta, T. T., & Mulugeta, T. (2020). Living with COVID-19-triggered pseudoscience and conspiracies. In *International Journal of Public Health* (Vol. 65, Issue 6). <https://doi.org/10.1007/s00038-020-01412-4>
- Douglas, K. M. (2021). COVID-19 conspiracy theories. *Group Processes and Intergroup Relations*, 24(2).
<https://doi.org/10.1177/1368430220982068>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J., & Harvey, A. J. (2016). Someone is pulling the strings: hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Thinking and Reasoning*, 22(1). <https://doi.org/10.1080/13546783.2015.1051586>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542.
<https://doi.org/10.1177/096372141771826>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). Conspiracy Theory as Collective Motivated Cognition. *The Psychology of Conspiracy*.
- Drábik, J. (2017). Spreading the faith: the propaganda of the British Union of Fascists. *Journal of Contemporary European Studies*, 25(2), 211–225.
<https://doi.org/10.1080/14782804.2016.1219846>

- Drábik, J. (2019). *Fašizmus*. Pramedia.
- Egan, V., Chan, S., & Shorter, G. W. (2014). The Dark Triad, happiness and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.004>
- Einstein, K. L., & Glick, D. M. (2015). Do I Think BLS Data are BS? The Consequences of Conspiracy Theories. *Political Behavior*, 37(3), 679–701. <https://doi.org/10.1007/s11109-014-9287-z>
- Elk, M. van. (2013). Paranormal believers are more prone to illusory agency detection than skeptics. *Consciousness and Cognition*, 22(3). <https://doi.org/10.1016/j.concog.2013.07.004>
- Epley, N., Waytz, A., & Cacioppo, J. T. (2007). On Seeing Human: A Three-Factor Theory of Anthropomorphism. *Psychological Review*, 114(4). <https://doi.org/10.1037/0033-295X.114.4.864>
- Epstein, S., Pacini, R., Denes-Raj, V., & Heier, H. (1996). Individual Differences in Intuitive-Experiential and Analytical-Rational Thinking Styles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2). <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.390>
- Erceg, N., Ružojčić, M., & Galić, Z. (2020). Misbehaving in the Corona crisis: The role of anxiety and unfounded beliefs. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01040-4>
- Eriksson, T., Smith, N., & Smith, V. (2017). Gender Stereotyping and Self-Stereotyping Attitudes: A Large Field Study of Managers Gender Stereotyping and Self-Stereotyping Attitudes: A Large Field Study of Managers. *IZA Institute of Labor Economics*, 10932.
- Escolà-Gascón, Á., Dagnall, N., Denovan, A., Drinkwater, K., & Diez-Bosch, M. (2023). Who falls for fake news? Psychological and clinical profiling evidence of fake news consumers. *Personality and Individual Differences*, 200. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111893>
- Ettman, C. K., Abdalla, S. M., Cohen, G. H., Sampson, L., Vivier, P. M., & Galea, S. (2020). Prevalence of depression symptoms in US adults before and during the COVID-19 pandemic. *JAMA Network Open*, 3(9). <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.19686>
- Evans, J. S. B. T., & Stanovich, K. E. (2013). Perspectives on Psychological Science Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8.
- Evans, R. J. (2020). *The Hitler Conspiracies*. Allen Lane.
- Falkenbach, D. M., Howe, J. R., & Falki, M. (2013). Using self-esteem to disaggregate psychopathy, narcissism, and aggression. *Personality and Individual Differences*, 54(7). <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.12.017>
- Fasce, A. (2017). What do we mean when we speak of pseudoscience? The development of a demarcation criterion based on the analysis of twenty-one previous attempts. *Disputatio*, 6(7), 459–488. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1433737>

- Fasce, A., Adrián-Ventura, J., Lewandowsky, S., & van der Linden, S. (2021). Science through a tribal lens: A group-based account of polarization over scientific facts. *Group Processes and Intergroup Relations*. <https://doi.org/10.1177/13684302211050323>
- Forbes, M. K., & Krueger, R. F. (2019). The Great Recession and Mental Health in the United States. *Clinical Psychological Science*, 7(5). <https://doi.org/10.1177/2167702619859337>
- Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W., Hall, M., & Noort, M. C. (2017). Beyond “monologicality”? Exploring conspiracist worldviews. *Frontiers in Psychology*, 8(JUN). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00861>
- Freeman, D., & Garety, P. (2006). Helping patients with paranoid and suspicious thoughts: A cognitive-behavioural approach. *Advances in Psychiatric Treatment*, 12(6). <https://doi.org/10.1192/apt.12.6.404>
- Freeman, D., Garety, P. A., Bebbington, P. E., Smith, B., Rollinson, R., Fowler, D., Kuipers, E., Ray, K., & Dunn, G. (2005). Psychological investigation of the structure of paranoia in a non-clinical population. *British Journal of Psychiatry*. <https://doi.org/10.1192/bjp.186.5.427>
- Garrett, L. (2020). COVID-19: the medium is the message. *The Lancet*, 395(10228). [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30600-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30600-0)
- Gauch, H. G. (2012). Scientific method in brief. In *Scientific Method in Brief*. Cambridge. <https://doi.org/10.1016/j.inoche.2016.06.032>
- Genovese, J. E. C. (2005). Paranormal beliefs, schizotypy, and thinking styles among teachers and future teachers. *Personality and Individual Differences*, 39(1), 93–102. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.12.008>
- Georgiou, N., Delfabbro, P., & Balzan, R. (2020). COVID-19-related conspiracy beliefs and their relationship with perceived stress and pre-existing conspiracy beliefs. *Personality and Individual Differences*, 166, 110. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110201>
- Gilbert, K. R. (2002). Taking a narrative approach to grief research: Finding meaning in stories. *Death Studies*, 26(3). <https://doi.org/10.1080/07481180211274>
- Gilovich, T., Vallone, R., & Tversky, A. (1985). The hot hand in basketball: On the misperception of random sequences. *Cognitive Psychology*, 17(3), 295–314. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(85\)90010-6](https://doi.org/10.1016/0010-0285(85)90010-6)
- Gligorić, V., da Silva, M. M., Eker, S., van Hoek, N., Nieuwenhuijzen, E., Popova, U., & Zeighami, G. (2021). The usual suspects: How psychological motives and thinking styles predict the endorsement of well-known and COVID-19 conspiracy beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 35(5). <https://doi.org/10.1002/acp.3844>
- Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 731–742. <https://doi.org/10.2307/3791630>
- Goertzel, T. (2010). Conspiracy theories in science. *EMBO Reports*, 11(7), 493–499. <https://doi.org/10.1038/embo.2010.84>
- Golec de Zavala, A., & Federico, C. M. (2018). Collective narcissism and the growth of conspiracy thinking over the course of the 2016 United States presidential election: A longitudinal analysis. *European Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2496>

- Gonzalez-Ocantos, E., de Jonge, C. K., Meléndez, C., Osorio, J., & Nickerson, D. W. (2012). Vote buying and social desirability bias: Experimental evidence from Nicaragua. *American Journal of Political Science*, 56(1). <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00540.x>
- Goreis, A., & Voracek, M. (2019). A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs: Field characteristics, measurement instruments, and associations with personality traits. In *Frontiers in Psychology* (Vol. 10, Issue FEB). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Graeupner, D., & Coman, A. (2017). The dark side of meaning-making: How social exclusion leads to superstitious thinking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 69, 218–222. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.10.003>
- Gravelle, T. B., Phillips, J. B., Reifler, J., & Scotto, T. J. (2022). Estimating the size of “anti-vax” and vaccine hesitant populations in the US, UK, and Canada: comparative latent class modeling of vaccine attitudes. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 18(1). <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.2008214>
- Greenburgh, A. G., Liefgreen, A., Bell, V., & Raihani, N. (2022). Factors affecting conspiracy theory endorsement in paranoia. *Royal Society Open Science*, 9(1). <https://doi.org/10.1098/rsos.211555>
- Grzesiak-Feldman, M. (2007). Conspiracy thinking and state-trait anxiety in young polish adults. *Psychological Reports*, 100(1). <https://doi.org/10.2466/PRO.100.1.199-202>
- Grzesiak-Feldman, M. (2013). The Effect of High-Anxiety Situations on Conspiracy Thinking. *Current Psychology*, 32(1), 100–118. <https://doi.org/10.1007/s12144-013-9165-6>
- Guan, T., Liu, T., & Yuan, R. (2021). Facing disinformation: Five methods to counter conspiracy theories amid the Covid-19 pandemic. *Comunicar*, 29(69). <https://doi.org/10.3916/C69-2021-06>
- Guess, A., Nagler, J., & Tucker, J. (2019). Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook. *Asian-Australasian Journal of Animal Sciences*, 32(2). <https://doi.org/10.1126/sciadv.aau4586>
- Hajdúk, M. (2020). *Paranoja. Od psychopatológie po neurobiológiu*. Univerzita Konenského v Bratislave.
- Hajdúk, M., & Boleková, V. (2015). Overenie psychometrických charakteristik škály depresie, úzkosti a stresu (DASS-42). *Psychiatrie*, 19(3).
- Hajdúk, M., & Heretik, A. (2016). Subklinická paranoja a jej vzťah K emočnému distresu a vzťahovej väzbe. *Ceskoslovenska Psychologie*, 60(1).
- Hajdúk, M., & Pečeňák, J. (2021). *Psychické zdravie študentov sa vplyvom pandémie zhoršilo*. <https://uniba.sk/spravodajsky-portal/aktuality/dusevne-zdravie-na-uk/>
- Halama, P. (2019a). Konštrukcia a psychometrické vlastnosti škály epistemologicky nepodložených presvedčení. In *Sociálne Procesy a Osobnosť 2018: Zborník Príspevkov*. Editori: Ivana Piterová,

- Jozef Výrost; Recenzenti: Magdalena Adamus, Eva Ballová Mikušková, Marek Blatný. - Košice: Spoločenskovedný Ústav CSPV SAV, 2019, 124–133.
- Halama, P. (2019b). Psychologické súvislosti konšpiračných teórií. *Československá Psychologie*, 63(3), 312–324.
- Halama, P., & Teličák, P. (2022). Dimensions of Dark Tetrad as Predictors of Conspiracy Beliefs Related to COVID-19. *Prežívanie a Dôsledky Pandémie COVID-19 Na Slovensku Pohľad Sociálnych Vied*, 54–60.
- Halama, P., & Teličák, P. (2024). General and maladaptive traits as predictors of specific conspiracy beliefs related to COVID-19 and Russian-Ukrainian war: three-wave longitudinal study. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-06647-5>
- Hašto, J., & Vojtová, H. (2012). *Posttraumatická stresová porucha*. Vydavateľstvo F.
- Hayes, A. F. (2017). Introduction to Mediation, Moderation and Conditional Process Analysis - Appendices A & B (V3). In *Methodology in the Social Sciences* (Vol. 53).
- Heider, F. (1958). The Psychology of Interpersonal Relations. In P. Press (Ed.), *American Sociological Review*. <https://doi.org/10.2307/2089062>
- Heine, S. J., Proulx, T., & Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review*, 10(2). https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1002_1
- Heiss, R., Gell, S., Röthlingshöfer, E., & Zoller, C. (2021). How threat perceptions relate to learning and conspiracy beliefs about COVID-19: Evidence from a panel study. *Personality and Individual Differences*, 175. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110672>
- Heretik, A. (2019). *Forenzná psychológia*. Lindeni.
- Heretik, A. ml, Mihálová, P., & Hajdúk, M. (2018). Poruchy osobnosti – kategoriálny vs. dimenzionálny model a čo ešte chýba. *Kapitoly z Psychopatológie*. 17. Dobrotkov Deň a 22. Guensbergerov Deň.
- Hoelter, J. W., & Hoelter, J. A. (1978). The relationship between fear of death and anxiety. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 99(2). <https://doi.org/10.1080/00223980.1978.9921462>
- Hofstadter, R. (1964). The Paranoid Style in American Politics. *Harpers*. <https://doi.org/10.1086/642529>
- Hogg, M. A., Adelman, J. R., & Blagg, R. D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty-identity theory account of religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1). <https://doi.org/10.1177/1088868309349692>
- Hogg, M. A., Meehan, C., & Farquharson, J. (2010). The solace of radicalism: Self-uncertainty and group identification in the face of threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6). <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2010.05.005>
- Hollander, B. A. (2018). Partisanship, Individual Differences, and News Media Exposure as Predictors of Conspiracy Beliefs. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 95(3). <https://doi.org/10.1177/1077699017728919>

- Htun, Y. M., Lwin, K. T., Oo, N. N., Soe, K., & Sein, T. T. (2014). Knowledge, attitude and reported practice of primary school teachers on specified school health activities in Danuphyu Township, Ayeyarwaddy Region, Myanmar. *South East Asia Journal of Public Health*, 3(1). <https://doi.org/10.3329/seajph.v3i1.17707>
- Humer, E., Jesser, A., Plener, P. L., Probst, T., & Pieh, C. (2021). Education level and COVID-19 vaccination willingness in adolescents. In *European Child and Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01878-4>
- Hyland, P., Shevlin, M., McBride, O., Murphy, J., Karatzias, T., Bentall, R. P., Martinez, A., & Vallières, F. (2020). Anxiety and depression in the Republic of Ireland during the COVID-19 pandemic. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 142(3). <https://doi.org/10.1111/acps.13219>
- Iverach, L., Menzies, R. G., & Menzies, R. E. (2014). Death anxiety and its role in psychopathology: Reviewing the status of a transdiagnostic construct. In *Clinical Psychology Review* (Vol. 34, Issue 7). <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2014.09.002>
- Johnson, M. (2004). Is KNOWLEDGE of SCIENCE Associated with Higher Skepticism of Pseudoscientific Claims? *The American Biology Teacher*, 66(8), 536–548. [https://doi.org/10.1662/0002-7685\(2004\)066\[0536:IKOSAW\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1662/0002-7685(2004)066[0536:IKOSAW]2.0.CO;2)
- Johnson, N. F., Velásquez, N., Restrepo, N. J., Leahy, R., Gabriel, N., El Oud, S., Zheng, M., Manrique, P., Wuchty, S., & Lupu, Y. (2020). The online competition between pro- and anti-vaccination views. *Nature*, 582(7811). <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2281-1>
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLoS ONE*, 9(2), e89177. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177>
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2017). Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(8), 459–469. <https://doi.org/10.1111/jasp.12453>
- Jolley, D., Meleady, R., & Douglas, K. M. (2019). Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups. *British Journal of Psychology*, 111(1), 17–35. <https://doi.org/10.1111/bjop.12385>
- Jolley, D., & Paterson, J. L. (2020). Pylons ablaze: Examining the role of 5G COVID-19 conspiracy beliefs and support for violence. *British Journal of Social Psychology*, 59(3). <https://doi.org/10.1111/bjso.12394>
- Jonason, P. K., Lyons, M., & Blanchard, A. (2015). Birds of a “bad” feather flock together: The Dark Triad and mate choice. *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.01.018>
- Jonason, P. K., & Schmitt, D. P. (2012). What have you done for me lately? Friendship-selection in the shadow of the dark triad traits. *Evolutionary Psychology*. <https://doi.org/10.1177/147470491201000303>

- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.04.011>
- Joseph, S., & Linley, P. A. (2005). Positive adjustment to threatening events: An organismic valuing theory of growth through adversity. In *Review of General Psychology* (Vol. 9, Issue 3). <https://doi.org/10.1037/1089-2680.9.3.262>
- Jost, J. T., Napier, J. L., Thorisdottir, H., Gosling, S. D., Palfai, T. P., & Ostafin, B. (2007). Are needs to manage uncertainty and threat associated with political conservatism or ideological extremity? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(7). <https://doi.org/10.1177/0146167207301028>
- Jurkovič, M. (2015). Individuálne – psychologické charakteristiky konšpiračného teoretika. *Slovenský Národopis*, 63(3), 224–232.
- Kahneman, D. (2012). *Thinking, Fast and Slow*. Penguin Books.
- Kay, C. S. (2020). Predicting COVID-19 conspiracist ideation from the Dark Tetrad traits. *PsyArXiv Preprint*.
- Kay, C. S. (2021). Actors of the most fiendish character: Explaining the associations between the Dark Tetrad and conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences*, 171. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110543>
- Kearney, M. W. (2017). Cross Lagged Panel Analysis. In *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods* (Vols. 1–4).
- Keil, R., & Ali, H. (2006). Multiculturalism, Racism and Infectious Disease in the Global City: The Experience of the 2003 SARS Outbreak in Toronto. *TOPIA: Canadian Journal of Cultural Studies*, 16. <https://doi.org/10.3138/topia.16.23>
- Kenrick, D., Li, N., & J. B. (2003). Dynamical evolutionary psychology: Individual decision-rules and emergent social norms. *Psychological Review*, 110, 3–28.
- Kira I.A., Shuwiekh H.A., Rice K.G., Ashby J.S., Elwakeel S.A., S. M. S. . (2020). Measuring COVID-19 as traumatic stress: Initial psychometrics and validation. *Journal of Loss and Trauma. Journal of Loss and Trauma*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/15325024.2020.1790160>
- Klofstad, C. A., Uscinski, J. E., Connolly, J. M., & West, J. P. (2019). What drives people to believe in Zika conspiracy theories? *Palgrave Communications*, 5(1), 1–8. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0243-8>
- Kohút, M., Šrol, J., & Čavojská, V. (2022). How are you holding up? Personality, cognitive and social predictors of a perceived shift in subjective well-being during COVID-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*, 186. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111349>
- Kohútová, V., Kohút, M., & Teličák, P. (2022). *Prežívanie mladých ľudí a ich viera v konšpirácie*. IUVENTA.
- Korkmaz, H., & Güloğlu, B. (2021). The role of uncertainty tolerance and meaning in life on depression and anxiety throughout Covid-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*, 179. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110952>

- Krueger, R. F., Derringer, J., Markon, K. E., Watson, D., & Skodol, A. E. (2012). Initial construction of a maladaptive personality trait model and inventory for DSM-5. *Psychological Medicine*. <https://doi.org/10.1017/S0033291711002674>
- Krüppel, J., Yoon, D., & Mokros, A. (2023). Clarifying the link between anxiety and conspiracy beliefs: A cross-sectional study on the role of coping with stressors. *Personality and Individual Differences*, 202. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111966>
- Kuhn, D., & Dean, D. (2005). Is developing scientific thinking all about learning to control variables? *Psychological Science*, 16(11), 866–870. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2005.01628.x>
- Kwapil, T. R., & Barrantes-Vidal, N. (2015). Schizotypy: Looking back and moving forward. *Schizophrenia Bulletin*. <https://doi.org/10.1093/schbul/sbu186>
- Landau, M. J., Kay, A. C., & Whitson, J. A. (2015). Compensatory control and the appeal of a structured world. *Psychological Bulletin*, 141(3). <https://doi.org/10.1037/a0038703>
- Langer, A. (2021). The eternal George Soros. In *Europe: Continent of Conspiracies*. <https://doi.org/10.4324/9781003048640-9>
- Lantian, A., Muller, D., Nurra, C., & Douglas, K. M. (2016). Measuring belief in conspiracy theories: Validation of a French and English single-item scale. *International Review of Social Psychology*, 29(1). <https://doi.org/10.5334/irsp.8>
- Larsen, E. M., Donaldson, K. R., Liew, M., & Mohanty, A. (2021). Conspiratorial Thinking During COVID-19: The Roles of Paranoia, Delusion-Proneness, and Intolerance of Uncertainty. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.698147>
- Latour, B. (1990). Science as a Process: An Evolutionary Account of the Social and Conceptual Development of Science. In *Contemporary Sociology* (pp. 281–283). <https://doi.org/10.2307/2072623>
- Lee, S. A. (2020). Coronavirus Anxiety Scale: A brief mental health screener for COVID-19 related anxiety. *Death Studies*, 44(7). <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1748481>
- Leibovitz, T., Shmblaw, A. L., Rumas, R., & Best, M. W. (2021). COVID-19 conspiracy beliefs: Relations with anxiety, quality of life, and schemas. *Personality and Individual Differences*, 175. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110704>
- Lester, D. (2004). The factorial structure of the Revised Collett-Lester Fear of Death Scale. In *Death Studies*. <https://doi.org/10.1080/07481180490483472>
- Levinsson, A., Miconi, D., Li, Z., Frounfelker, R. L., & Rousseau, C. (2021). Conspiracy theories, psychological distress, and sympathy for violent radicalization in young adults during the covid-19 pandemic: A cross-sectional study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(15). <https://doi.org/10.3390/ijerph18157846>
- Lindeman, M., & Aarnio, K. (2006). Paranormal beliefs: Their dimensionality and correlates. *European Journal of Personality*. <https://doi.org/10.1002/per.608>

- Lindeman, M., & Aarnio, K. (2007). Superstitious, magical, and paranormal beliefs: An integrative model. *Journal of Research in Personality*. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.06.009>
- Lobato, E., Mendoza, J., Sims, V., & Chin, M. (2014). Examining the relationship between conspiracy theories, paranormal beliefs, and pseudoscience acceptance among a university population. *Applied Cognitive Psychology*, 28(5), 617–625. <https://doi.org/10.1002/acp.3042>
- LoBue, V., & DeLoache, J. S. (2008). Detecting the Snake in the Grass. *Psychological Science*, 19(3). <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02081.x>
- Lopreite, M., Panzarasa, P., Puliga, M., & Riccaboni, M. (2021). Early warnings of COVID-19 outbreaks across Europe from social media. *Scientific Reports*, 11(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-021-81333-1>
- Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33(3), 335–343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)
- Lumen. (2021). *Slovensko i svet opät' požehnali starobylou relikviu Kristovej kvi*. <https://www.lumen.sk/aktualita/slovensko-i-svet-opat-pozehnali-starobylou-relikviu-kristovej-kvi.html>
- Luo, J., Wang, X., Wang, M. C., Zhang, X., Deng, J., Zhong, C., Gao, Y., & Qi, S. S. (2019). Longitudinal measurement invariance of the Child Problematic Trait Inventory in older Chinese children. *PLoS ONE*, 14(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219136>
- Lyke, J. (2013). Associations Among Aspects of Meaning in Life and Death Anxiety in Young Adults. *Death Studies*. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.649939>
- March, E., & Springer. (2019). Belief in conspiracy theories: The predictive role of schizotypy, Machiavellianism, and primary psychopathy. *PLoS ONE*, 14(12). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225964>
- Marchlewska, M., Cichocka, A., Łozowski, F., Górka, P., & Winiewski, M. (2019). In search of an imaginary enemy: Catholic collective narcissism and the endorsement of gender conspiracy beliefs. *Journal of Social Psychology*, 159(6), 766–779. <https://doi.org/10.1080/00224545.2019.1586637>
- Marco, J. H., Cañabate, M., & Pérez, S. (2019). Meaning in life is associated with the psychopathology of eating disorders: differences depending on the diagnosis. *Eating Disorders*, 27(6). <https://doi.org/10.1080/10640266.2018.1560852>
- Marone, F. (2021). Hate in the time of coronavirus: exploring the impact of the COVID-19 pandemic on violent extremism and terrorism in the West. *Security Journal*. <https://doi.org/10.1057/s41284-020-00274-y>
- Mascaro, N., & Rosen, D. H. (2005). Existential meaning's role in the enhancement of hope and prevention of depressive symptoms. In *Journal of Personality* (Vol. 73, Issue 4). <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00336.x>
- Mascaro, N., & Rosen, D. H. (2006). The Role of Existential Meaning as a Buffer Against Stress. *Journal of Humanistic Psychology*, 46(2). <https://doi.org/10.1177/0022167805283779>

- Mathijssen, F. (2009). Empirical Research and Paranormal Beliefs: Going Beyond the Epistemological Debate in Favour of the Individual. *Archive for the Psychology of Religion*. <https://doi.org/10.1163/008467209X12499946199524>
- Mazza, M. G., De Lorenzo, R., Conte, C., Poletti, S., Vai, B., Bollettini, I., Melloni, E. M. T., Furlan, R., Ciceri, F., Rovere-Querini, P., & Benedetti, F. (2020). Anxiety and depression in COVID-19 survivors: Role of inflammatory and clinical predictors. *Brain, Behavior, and Immunity*, 89, 594–600. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.07.037>
- McHoskey, J. W., Worzel, W., & Szyarto, C. (1998). Machiavellianism and Psychopathy. *Journal of Personality and Social Psychology*. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.1.192>
- McKee, M., Gugushvili, A., Koltai, J., & Stuckler, D. (2020). Are Populist Leaders Creating the Conditions for the Spread of COVID-19? Comment on "A Scoping Review of Populist Radical Right Parties' Influence on Welfare Policy and its Implications for Population Health in Europe". *International Journal of Health Policy and Management*. <https://doi.org/10.34172/ijhpm.2020.124>
- Menzies, R. E., & Menzies, R. G. (2020). Death anxiety in the time of COVID-19: theoretical explanations and clinical implications. *The Cognitive Behaviour Therapist*. <https://doi.org/10.1017/s1754470x20000215>
- Menzies, R. E., Sharpe, L., & Dar-Nimrod, I. (2019). The relationship between death anxiety and severity of mental illnesses. *British Journal of Clinical Psychology*, 58(4), 452–467. <https://doi.org/10.1111/bjc.12229>
- Merva, R., & Teličák, P. (2023). Psychometrické overenie škály COVID-19 nepodložených presvedčení na vzorke mladých dospelých / Psychometric verification of COVID-19 unfounded beliefs scale on sample of young adults. In *Proceedings of the 23rd International Scientific Conference / Zborník príspevkov 23. ročníka medzinárodnej vedeckej konferencie* (pp. 321–328). Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských a psychologických vied.,
- Merva, R., Teličák, P., & Kováčová, D. (2023). Dark tetrad as a predictor of conspiracy beliefs related to the Covid-19 pandemic, the war in Ukraine, and Monkey Pox virus. In R. Janičík (Ed.), *10th Conference and Workshop in Community Psychology in Slovakia 2023* (pp. 29–36). Comenius University.
- Midlarsky, M. I. (2011). Origins of political extremism: Mass violence in the twentieth century and beyond. In *Origins of Political Extremism: Mass Violence in the Twentieth Century and Beyond*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975868>
- Miller, J. D., & Campbell, W. K. (2008). Comparing clinical and social-personality conceptualizations of narcissism. *Journal of Personality*. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00492.x>

- Miller, J. M. (2020). Do covid-19 conspiracy theory beliefs form a monological belief system? *Canadian Journal of Political Science*, 53(2), 319–326. <https://doi.org/10.1017/S0008423920000517>
- Moschovici, S. (1987). The conspiracy mentality. In C. F. Graumann & S. Moskovici (Eds.), *Changing Conceptions of Conspiracy* (pp. 151–159). Spinger.
- Mylan, S., & Hardman, C. (2021). COVID-19, cults, and the anti-vax movement. In *The Lancet* (Vol. 397, Issue 10280). [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00443-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00443-8)
- Nagata, J. (2001). Beyond Theology: Toward an Anthropology of "Fundamentalism." *American Anthropologist*, 103(2). <https://doi.org/10.1525/aa.2001.103.2.481>
- Nelson, M. T., Seal, M. L., Pantelis, C., & Phillips, L. J. (2013). Evidence of a dimensional relationship between schizotypy and schizophrenia: A systematic review. In *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2013.01.004>
- Nenadalová, J., & Řezníček, D. (2024). Sensing ghosts and other dangerous beings: uncertainty, sensory deprivation, and the feeling of presence. *Religion, Brain and Behavior*. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2024.2305460>
- Neuberg, S. L., Kenrick, D. T., & Schaller, M. (2011). Human threat management systems: Self-protection and disease avoidance. In *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* (Vol. 35, Issue 4). <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2010.08.011>
- Neumann, C. S., Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2022). Examining the Short Dark Tetrad (SD4) Across Models, Correlates, and Gender. *Assessment*, 29(4). <https://doi.org/10.1177/1073191120986624>
- Newheiser, A. K., Farias, M., & Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences*, 51(8), 1007–1011. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.08.011>
- Noordewier, M. K., & Rutjens, B. T. (2021). Personal need for structure shapes the perceived impact of reduced personal control. *Personality and Individual Differences*, 170. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110478>
- O'Boyle, E. H., Forsyth, D. R., Banks, G. C., & McDaniel, M. A. (2012). A meta-analysis of the Dark Triad and work behavior: A social exchange perspective. *Journal of Applied Psychology*. <https://doi.org/10.1037/a0025679>
- Okruszek, Ł., Piejka, A., Banasik-Jemielniak, N., & Jemielniak, D. (2022). Climate change, vaccines, GMO: The N400 effect as a marker of attitudes toward scientific issues. *PLoS ONE*, 17(10 October). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0273346>
- Omediach. (2020a). *Konšpirátori huckajú rodičov, aby deťom nedávali rúška, rodičom hrozí pokuta*. <https://www.omediach.com/blog/18698-konspiratori-huckaju-rodicov-aby-detom-nedavali-ruska-rodicom-hrozi-pokuta>
- Omediach. (2020b). *Ministerstvo reaguje na Kotlebu: Bromhexin s vodkou COVID-19 nelieči, práve naopak*. <https://doi.org/https://www.omediach.com/hoaxy/19203-ministerstvo-reaguje-na-kotlebu-bromhexin-s-vodkou-covid-19-nelieci-prave-naopak-video>
- Oravský, R. (2021). *Pandémia hoaxov* (Pamät). Artis Omnis.

- Østebø, T., Tronvoll, K., & Østebø, M. T. (2021). God's Wrath in the Era of the Digidemic: Religious Interpretations of Covid-19 in Ethiopia. *Journal of the American Academy of Religion*, 89(4). <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfab099>
- Özdin, S., & Bayrak Özdin, Ş. (2020). Levels and predictors of anxiety, depression and health anxiety during COVID-19 pandemic in Turkish society: The importance of gender. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(5). <https://doi.org/10.1177/0020764020927051>
- Pacini, R., & Epstein, S. (1999). The relation of rational and experiential information processing styles to personality, basic beliefs, and the ratio-bias phenomenon. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(6). <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.6.972>
- Panczová, Z. (2015). Stručný úvod do tematiky sprisahaneckých teóri. *Slovenský Národopis*, 63(3), 187–198.
- Panczová, Z. (2017). *Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie*. VEDA.
- Parchani, A., Vidhya, K., Panda, P. K., Rawat, V. S., Bahurupi, Y. A., Kalita, D., Kumar, H., & Naveen. (2021). Fear, anxiety, stress, and depression of novel coronavirus (Covid-19) pandemic among patients and their healthcare workers – a descriptive study. *Psychology Research and Behavior Management*, 14. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S324233>
- Park, C. L. (2010). Making Sense of the Meaning Literature: An Integrative Review of Meaning Making and Its Effects on Adjustment to Stressful Life Events. *Psychological Bulletin*, 136(2). <https://doi.org/10.1037/a0018301>
- Parra, R. M. R. (2020). Depression and the meaning of life in university students in times of pandemic. *International Journal of Educational Psychology*, 9(3). <https://doi.org/10.17583/ijep.2020.6784>
- Paulhus, D. L. (2014). Toward a Taxonomy of Dark Personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23(6). <https://doi.org/10.1177/0963721414547737>
- Paulhus, D. L., Buckels, E. E., Trapnell, P. D., & Jones, D. N. (2021). Screening for Dark Personalities: The Short Dark Tetrad (SD4). *European Journal of Psychological Assessment*, 37(3). <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000602>
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- Pelčić, G., Karačić, S., Mikirtichan, G. L., Kubar, O. I., Leavitt, F. J., Tai, M. C. T., Morishita, N., Vuletić, S., & Tomašević, L. (2016). Religious exception for vaccination or religious excuses for avoiding vaccination. *Croatian Medical Journal*, 57(5). <https://doi.org/10.3325/cmj.2016.57.516>
- Pennycook, G., Cheyne, J. A., Barr, N., Koehler, D. J., & Fugelsang, J. A. (2016). It's still bullshit: Reply to Dalton (2016). *Judgment and Decision Making*, 11(1), 123–125.

- Pennycook, G., Cheyne, J. A., Seli, P., Koehler, D. J., & Fugelsang, J. A. (2012). Analytic cognitive style predicts religious and paranormal belief. *Cognition*. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2012.03.003>
- Pennycook, G., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2015). Everyday Consequences of Analytic Thinking. *Current Directions in Psychological Science*, 24(6). <https://doi.org/10.1177/0963721415604610>
- Pérez-Mengual, N., Aragonés-Barbera, I., Moret-Tatay, C., & Moliner-Albero, A. R. (2021). The Relationship of Fear of Death Between Neuroticism and Anxiety During the Covid-19 Pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.648498>
- Pettigrew, T. F. (2009). Secondary transfer effect of contact: Do intergroup contact effects spread to noncontacted outgroups? *Social Psychology*, 40(2), 55. <https://doi.org/10.1027/1864-9335.40.2.55>
- Pineda, D., Rico-Bordera, P., Martínez-Martínez, A., Galán, M., & Piqueras, J. A. (2022). Dark tetrad personality traits also play a role in bullying victimization. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.984744>
- Pontes, A. C., Mobley, R. B., Ofria, C., Adami, C., & Dyer, F. C. (2020). The evolutionary origin of associative learning. *American Naturalist*, 195(1). <https://doi.org/10.1086/706252>
- Popper, K. (2009). Science: Conjectures and Refutations. The philosophy of science: an historical anthology. *American Journal of Physics*, 471–488. <https://doi.org/10.1063/1.3050617>
- Putnick, D. L., & Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. In *Developmental Review* (Vol. 41). <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Pyszczyński, T., Lockett, M., Greenberg, J., & Solomon, S. (2021). Terror Management Theory and the COVID-19 Pandemic. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(2). <https://doi.org/10.1177/0022167820959488>
- Pyszczyński, T., Sullivan, D., & Greenberg, J. (2014). Experimental existential psychology: Living in the shadow of the facts of life. In *APA handbook of personality and social psychology, Volume 1: Attitudes and social cognition*. <https://doi.org/10.1037/14341-009>
- Pytlík, N., Soll, D., & Mehl, S. (2020). Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.568942>
- Pytlík, N., Soll, D., & Mehl, S. (2021). Corrigendum: Thinking Preferences and Conspiracy Belief: Intuitive Thinking and the Jumping to Conclusions-Bias as a Basis for the Belief in Conspiracy Theories (Front. Psychiatry, (2020), 11, (568942), 10.3389/fpsyt.2020.568942). In *Frontiers in Psychiatry* (Vol. 12). <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.664972>
- Raab, M. H., Ortlieb, S. A., Auer, N., Guthmann, K., & Carbon, C. C. (2013). Thirty shades of truth: Conspiracy theories as stories of individuation, not of pathological delusion. *Frontiers in Psychology*, 4(JUL). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00406>

- Reed, E. J., Uddenberg, S., Suthaharan, P., Mathys, C. D., Taylor, J. R., Groman, S. M., & Corlett, P. R. (2020). Paranoia as a deficit in non-social belief updating. *ELife*, 9. <https://doi.org/10.7554/eLife.56345>
- Reger, M. A., Stanley, I. H., & Joiner, T. E. (2020). Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019-A Perfect Storm? In *JAMA Psychiatry* (Vol. 77, Issue 11). <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2020.1060>
- Rindermann, H., & Neubauer, A. C. (2004). Processing speed, intelligence, creativity, and school performance: Testing of causal hypotheses using structural equation models. *Intelligence*, 32(6), 573–589. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2004.06.005>
- Roberts, H. A., Clark, D. A., Kalina, C., Sherman, C., Brislin, S., Heitzeg, M. M., & Hicks, B. M. (2022). To vax or not to vax: Predictors of anti-vax attitudes and COVID-19 vaccine hesitancy prior to widespread vaccine availability. *PLoS ONE*, 17(2 February). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0264019>
- Ruijs, W. L. M., Hautvast, J. L. A., Van Ijzendoorn, G., Van Ansem, W. J. C., Van Der Velden, K., & Hulscher, M. E. (2012). How orthodox protestant parents decide on the vaccination of their children: A qualitative study. *BMC Public Health*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-408>
- Ryff, C. D., & Singer, B. (1998). The Contours of Positive Human Health. *Psychological Inquiry*, 9(1). https://doi.org/10.1207/s15327965pli0901_1
- Santomauro, D. F., Mantilla Herrera, A. M., Shadid, J., Zheng, P., Ashbaugh, C., Pigott, D. M., Abbafati, C., Adolph, C., Amlag, J. O., Aravkin, A. Y., Bang-Jensen, B. L., Bertolacci, G. J., Bloom, S. S., Castellano, R., Castro, E., Chakrabarti, S., Chattopadhyay, J., Cogen, R. M., Collins, J. K., ... Ferrari, A. J. (2021). Global prevalence and burden of depressive and anxiety disorders in 204 countries and territories in 2020 due to the COVID-19 pandemic. *The Lancet*, 398(10312). [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)02143-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02143-7)
- Schnell, T., & Krampe, H. (2020). Meaning in Life and Self-Control Buffer Stress in Times of COVID-19: Moderating and Mediating Effects With Regard to Mental Distress. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.582352>
- Scholl, B. J., & Tremoulet, P. D. (2000). Perceptual causality and animacy. In *Trends in Cognitive Sciences* (Vol. 4, Issue 8). [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01506-0](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01506-0)
- Seitz, R. J., Angel, H. F., Paloutzian, R. F., & Taves, A. (2022). Believing and social interactions: effects on bodily expressions and personal narratives. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 16. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2022.894219>
- Selye, H. (1957). *The Stress of Life*. Hans Selye (Mc Graw-Hi, Vol. 39, Issue 2).
- Shermer, M. (1997). *Why people believe weird things: pseudoscience, superstition, and other confusions of our time*. W.H. Freeman.

- Shermer, M. (2011). The believing brain. In *Scientific American*. Macmillan Publishers.
- Shiah, Y.-J., Wu, M.-H., Tam, W.-C. C., & Chang, F. (2010). Paranormal Beliefs and Religiosity: Chinese Version of the Revised Paranormal Belief Scale. *Psychological Reports*. <https://doi.org/10.2466/08.09.17.PR0.107.5.367-382>
- Sih, A., Ferrari, M. C. O., & Harris, D. J. (2011). Evolution and behavioural responses to human-induced rapid environmental change. *Evolutionary Applications*, 4(2). <https://doi.org/10.1111/j.1752-4571.2010.00166.x>
- Silva, W. A. D., Brito, T. R. de S., & Pereira, C. R. (2021). Anxiety associated with COVID-19 and concerns about death: Impacts on psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 176. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110772>
- Smallpage, S. M., Enders, A. M., Drochon, H., & Uscinski, J. E. (2022). The impact of social desirability bias on conspiracy belief measurement across cultures. *Political Science Research and Methods*. <https://doi.org/10.1017/psrm.2022.1>
- Smith, C. A., & Kirby, L. D. (2011). The Role of Appraisal and Emotion in Coping and Adaptation. In *Handbook of Stress Science: Biology, Psychology, and Health*.
- Šnidl, V. (2017). Kotleba poradil ľuďom čítať Protokoly sionských mudrcov, podvrh o židovskom sprisahaní. <https://dennikn.sk/871210/kotleba-poradil-ludom-citat-protokoly-sionskych-mudrcov-podvrh-o-zidovskom-spiknuti/>
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2003). Fear of death and human destructiveness. In *Psychoanalytic Review* (Vol. 90, Issue 4). <https://doi.org/10.1521/prev.90.4.457.23915>
- Somma, A., Gialdi, G., Krueger, R. F., Markon, K. E., Frau, C., Lovallo, S., & Fossati, A. (2020). Dysfunctional personality features, non-scientifically supported causal beliefs, and emotional problems during the first month of the COVID-19 pandemic in Italy. *Personality and Individual Differences*, 165. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110139>
- Songsil, W., Pongsophon, P., Boonsoong, B., & Clarke, A. (2019). Developing scientific argumentation strategies using revised argument-driven inquiry (rADI) in science classrooms in Thailand. *Asia-Pacific Science Education*, 5(1), 1–22. <https://doi.org/10.1186/s41029-019-0035-x>
- Spielberger, C. D., & Reheiser, E. C. (2009). Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression, and Curiosity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 1(3), 271–302. <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01017.x>
- Spitzenstätter, D., & Schnell, T. (2020). The existential dimension of the pandemic: Death attitudes, personal worldview, and coronavirus anxiety. *Death Studies*. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1848944>
- Šrol, J., Ballová Mikušková, E., & Čavoјová, V. (2021). When we are worried, what are we thinking? Anxiety, lack of control, and conspiracy beliefs amidst the COVID-19 pandemic. *Applied Cognitive Psychology*, 35(3). <https://doi.org/10.1002/acp.3798>
- Šrol, J., & Čavoјová, V. (2024). Symbolic threat from the West, belief in pro-Kremlin conspiracy theories, and attribution of blame for the war in Ukraine: A two-wave longitudinal study. *Political Psychology*. <https://doi.org/10.1111/pops.12975>

- Stanley, M. L., Barr, N., Peters, K., & Seli, P. (2021). Analytic-thinking predicts hoax beliefs and helping behaviors in response to the COVID-19 pandemic. *Thinking and Reasoning*, 27(3). <https://doi.org/10.1080/13546783.2020.1813806>
- Stanovich, K. E. (2018). Miserliness in human cognition: the interaction of detection, override and mindware. In *Thinking and Reasoning* (Vol. 24, Issue 4). <https://doi.org/10.1080/13546783.2018.1459314>
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), 80. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80>
- Steger, M. F., Kashdan, T. B., Sullivan, B. A., & Lorentz, D. (2008). Understanding the search for meaning in life: Personality, cognitive style, and the dynamic between seeking and experiencing meaning. *Journal of Personality*, 76(2). <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00484.x>
- Stojanov, A. (2015). Reducing conspiracy theory beliefs. *Psihologija*, 48(3), 251–266. <https://doi.org/10.2298/PSI1503251S>
- Sturm, T., & Albrecht, T. (2021). 'Constituent Covid-19 apocalypses: contagious conspiracism, 5G, and viral vaccinations.' *Anthropology and Medicine*, 28(1). <https://doi.org/10.1080/13648470.2020.1833684>
- Sullivan, J. (2021). Active measures: the secret history of disinformation and political warfare. *International Affairs*, 97(1). <https://doi.org/10.1093/ia/iaa211>
- Sumner, R. (2017). More Education, More Purpose in Life? A Comparison of Purpose Across Adults with Different Levels of Education. *Applied Research in Quality of Life*, 12(1). <https://doi.org/10.1007/s11482-016-9448-9>
- Suzuki, T., Griffin, S. A., & Samuel, D. B. (2017). Capturing the DSM-5 Alternative Personality Disorder Model Traits in the Five-Factor Model's Nomological Net. *Journal of Personality*, 85(2). <https://doi.org/10.1111/jopy.12235>
- Swami, V., & Barron, D. (2021). Rational thinking style, rejection of coronavirus (COVID-19) conspiracy theories/theorists, and compliance with mandated requirements: Direct and indirect relationships in a nationally representative sample of adults from the United Kingdom. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15. <https://doi.org/10.1177/18344909211037385>
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2010). Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24(6), 749–761. <https://doi.org/10.1002/acp.1583>
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S., & Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious

- conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 102(3), 443–463. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x>
- Swami, V., & Furnham, A. (2012). Examining conspiracist beliefs about the disappearance of amelia earhart. In *Journal of General Psychology*. <https://doi.org/10.1080/00221309.2012.697932>
- Swami, V., & Furnham, A. (2014). Political paranoia and conspiracy theories. In *Power, Politics, and Paranoia: Why People are Suspicious of their Leaders*. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.016>
- Swami, V., Nader, I. W., Pietschnig, J., Stieger, S., Tran, U. S., & Voracek, M. (2012). Personality and individual difference correlates of attitudes toward human rights and civil liberties. *Personality and Individual Differences*, 53(4), 449–447. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.04.015>
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133(3), 572–585. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006>
- Swami, V., Weis, L., Lay, A., Barron, D., & Furnham, A. (2016). Associations between belief in conspiracy theories and the maladaptive personality traits of the personality inventory for DSM-5. *Psychiatry Research*, 236, 86–90. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.12.027>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). Using multivariate statistics Fifth Edition. In *Pearson*. <https://doi.org/10.1037/022267>
- Tamas, L. (2018). *Laserový muž*. Absynt.
- Tanner, W. P., & Swets, J. A. (1954). A decision-making theory of visual detection. *Psychological Review*, 61(6). <https://doi.org/10.1037/h0058700>
- Tausch, N., Hewstone, M., Kenworthy, J. B., Psaltis, C., Schmid, K., Popan, J. R., Cairns, E., & Hughes, J. (2010). Secondary transfer effects of intergroup contact: Alternative accounts and underlying processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(2), 282. <https://doi.org/10.1037/a0018553>
- Teličák, P. (2019). A relation between fear of death, meaning of life and religiosity. *Sociálne Procesy a Osobnosť 2018*, 331–339. <http://www.spao.eu/files/spo-proceedings18.pdf>
- Teličák, P., & Halama, P. (2020). Temná triáda osobnosti ako prediktor epistemicko nepodložených presvedčení (Dark Triad as a Predictor of Epistemically Unfounded Beliefs). In *Psychologica L: Zborník. Medzinárodná Konferencia: Osobnosť v Kontexte Kognícií, Emocionality a Motivácii 2019*, 109–115.
- Teličák, P., & Halama, P. (2021). Maladaptive personality traits, religiosity and spirituality as predictors of epistemically unfounded beliefs. *Studia Psychologica*, 63(2). <https://doi.org/10.31577/sp.2021.02.820>
- Teličák, P., & Halama, P. (2022). Konštrukcia a psychometrická analýza vlastností škály COVID-19 nepodložených presvedčení (C19-NP) / Construction and psychometric analysis of properties of the COVID-19 Unfounded Beliefs Scale (C19-NP). *Prežívanie a Dôsledky Pandémie COVID-19 Na Slovensku: Pohľad Sociálnych Vied*, 37–44. https://psychologia.sav.sk/upload/COVID_soc_sci.pdf

- Teličák, P., Halama, P., & Kohút, M. (2023a). The relationship between dark tetrad and conspiracy beliefs. No consistent results across three different samples from Slovakia. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-05171-2>
- Teličák, P., Halama, P., & Kohút, M. (2023b). The relationship between dark tetrad and conspiracy beliefs . No consistent results across three different samples from Slovakia. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-05171-2>
- Teličák, P., & Pavleová, G. (2023). Paranoja, konšpiračné a pseudovedecké presvedčenia ako prediktory Covid-19 nepodložených presvedčení. In *Proceedings of the 23rd International Scientific Conference / Zborník príspevkov 23. ročníka medzinárodnej vedeckej konferencie* (pp. 466–473). Ústav experimentálnej psychológie, Centrum spoločenských a psychologických vied.
- Teličák, P., Šrol, J., & Halama, P. (2024). Argument-based intervention as a way to reduce covid-19 unfounded beliefs and vaccination hesitancy. *Applied Cognitive Psychology*, 38(2). <https://doi.org/10.1002/acp.4187>
- Teovanović, P., Lukić, P., Zupan, Z., Lazić, A., Ninković, M., & Žeželj, I. (2021). Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic. *Applied Cognitive Psychology*, 35(2). <https://doi.org/10.1002/acp.3770>
- Thompson, S. C., & Janigian, A. S. (1988). Life Schemes: A Framework for Understanding the Search for Meaning. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 7(2–3). <https://doi.org/10.1521/jscp.1988.7.2-3.260>
- Thomsen, D. K. (2006). The association between rumination and negative affect: A review. In *Cognition and Emotion* (Vol. 20, Issue 8). <https://doi.org/10.1080/02699930500473533>
- Tillich, P. (2004). *Odvaha byť*. CDK.
- Tobacyk, J., & Milford, G. (1983). Belief in paranormal phenomena: Assessment instrument development and implications for personality functioning. *Journal of Personality and Social Psychology*. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.44.5.1029>
- Trzebiński, J., Cabański, M., & Czarnecka, J. Z. (2020). Reaction to the COVID-19 Pandemic: The Influence of Meaning in Life, Life Satisfaction, and Assumptions on World Orderliness and Positivity. *Journal of Loss and Trauma*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/15325024.2020.1765098>
- Tsibidaki, A. (2021). Anxiety, meaning in life, self-efficacy and resilience in families with one or more members with special educational needs and disability during COVID-19 pandemic in Greece. *Research in Developmental Disabilities*, 109. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103830>

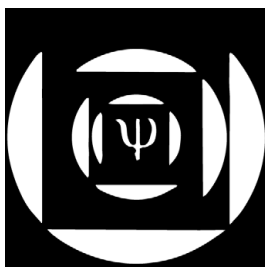
- Turnipseed, D. L., & Cohen, S. R. (2015). Academic entitlement and socially aversive personalities: Does the Dark Triad predict academic entitlement? *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.03.003>
- Uscinski, J. E., Enders, A. M., Klostad, C., Seelig, M., Funchion, J., Everett, C., & Murthi, M. (2020). Why do people believe COVID-19 conspiracy theories? Research questions. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(3).
- Uscinski, J. E., Enders, A. M., Klostad, C., Seelig, M., Funchion, J., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K., & Murthi, M. (2020). Why do people believe COVID-19 conspiracy theories? *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. <https://doi.org/10.37016/mr-2020-015>
- Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford University Press.
- Van Elk, M. (2015). Perceptual biases in relation to paranormal and conspiracy beliefs. *PLoS ONE*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130422>
- van Mulukom, V., Pummerer, L. J., Alper, S., Bai, H., Čavojová, V., Farias, J., Kay, C. S., Lazarevic, L. B., Lobato, E. J. C., Marinthe, G., Pavela Banai, I., Šrol, J., & Žeželj, I. (2022). Antecedents and consequences of COVID-19 conspiracy beliefs: A systematic review. In *Social Science and Medicine* (Vol. 301). <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114912>
- van Prooijen, J. W. (2016). Sometimes inclusion breeds suspicion: Self-uncertainty and belongingness predict belief in conspiracy theories. *European Journal of Social Psychology*, 46(3), 262–279. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2157>
- van Prooijen, J. W. (2017). Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology*. <https://doi.org/10.1002/acp.3301>
- Van Prooijen, J. W. (2020). An Existential Threat Model of Conspiracy Theories. *European Psychologist*, 25(1). <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000381>
- van Prooijen, J. W., & Acker, M. (2015). The Influence of Control on Belief in Conspiracy Theories: Conceptual and Applied Extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29(5). <https://doi.org/10.1002/acp.3161>
- van Prooijen, J. W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3). <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
- van Prooijen, J. W., Douglas, K. M., & De Inocencio, C. (2018). Connecting the dots: Illusory pattern perception predicts belief in conspiracies and the supernatural. *European Journal of Social Psychology*, 48(3). <https://doi.org/10.1002/ejsp.2331>
- van Prooijen, J. W., & Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1922>
- van Prooijen, J. W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. V. (2015). Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), 570–578. <https://doi.org/10.1177/1948550614567356>
- van Prooijen, J. W., & van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*. <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>

- van Prooijen, J. W., Wahring, I., Mausolf, L., Mulas, N., & Shwan, S. (2023). Just Dead, Not Alive: Reconsidering Belief in Contradictory Conspiracy Theories. *Psychological Science*, 34(6). <https://doi.org/10.1177/09567976231158570>
- Vijaykumar, S., Jin, Y., Rogerson, D., Lu, X., Sharma, S., Maughan, A., Fadel, B., de Oliveira Costa, M. S., Pagliari, C., & Morris, D. (2021). How shades of truth and age affect responses to COVID-19 (Mis)information: randomized survey experiment among WhatsApp users in UK and Brazil. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00752-7>
- Wagner-Egger, P., Delouée, S., Gauvrit, N., & Dieguez, S. (2018). Creationism and conspiracism share a common teleological bias. *Current Biology*, 28(16), 867–868. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2018.06.072>
- Walker, B. M., & Winter, D. A. (2007). The elaboration of personal construct psychology. *Annual Review of Psychology*, 58. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085535>
- Walter, N., & Tukachinsky, R. (2020). A Meta-Analytic Examination of the Continued Influence of Misinformation in the Face of Correction: How Powerful Is It, Why Does It Happen, and How to Stop It? *Communication Research*, 47(2). <https://doi.org/10.1177/0093650219854600>
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1729–1764. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051729>
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., McIntyre, R. S., Choo, F. N., Tran, B., Ho, R., Sharma, V. K., & Ho, C. (2020). A longitudinal study on the mental health of general population during the COVID-19 epidemic in China. *Brain, Behavior, and Immunity*, 87. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.04.028>
- Warner, B. R., & Neville-Shepard, R. (2014). Echoes of a Conspiracy: Birthers, Truthers, and the Cultivation of Extremism. *Communication Quarterly*, 62(1). <https://doi.org/10.1080/01463373.2013.822407>
- Weems, C. F., Costa, N. M., Dehon, C., & Berman, S. L. (2004). Paul Tillich's theory of existential anxiety: A preliminary conceptual and empirical examination. *Anxiety, Stress and Coping*, 17(4), 383–399. <https://doi.org/10.1080/10615800412331318616>
- Whitehead, A. L., & Perry, S. L. (2020). How Culture Wars Delay Herd Immunity: Christian Nationalism and Anti-vaccine Attitudes. *Socius*, 6. <https://doi.org/10.1177/2378023120977727>
- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322(5898), 115–117. <https://doi.org/10.1126/science.1159845>

- Wilson, G. (1996). Mindblindness—an essay on autism and theory of mind. *Personality and Individual Differences*, 20(2). [https://doi.org/10.1016/s0191-8869\(96\)80006-7](https://doi.org/10.1016/s0191-8869(96)80006-7)
- Wong, P. T. P. (1998). *Implicit theories of meaningful life and the development of the personal meaning profile*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767–773. <https://doi.org/10.1177/1948550611434786>
- Wortman, C. B., & Silver, R. C. (2006). Coping with irrevocable loss. In *Cataclysms, crises, and catastrophes: Psychology in action*. <https://doi.org/10.1037/11106-005>
- Wright, G. R. T., Berry, C. J., Catmur, C., & Bird, G. (2015). Good liars are neither “dark” nor self-deceptive. *PLoS ONE*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0127315>
- Wylie, L. E., Patihis, L., McCuller, L. L., Davis, D., Brank, E. M., Loftus, E. F., & Bornstein, B. H. (2014). Misinformation effect in older versus younger adults: A meta-analysis and review. In *The Elderly Eyewitness in Court*. <https://doi.org/10.4324/9781315813936>
- Yalom, I. D. (2006). *Existenciální psychoterapie*. Portál.
- Zhang, J., Peng, J., Gao, P., Huang, H., Cao, Y., Zheng, L., & Miao, D. (2019). Relationship between meaning in life and death anxiety in the elderly: self-esteem as a mediator. *BMC Geriatrics*, 19(1). <https://doi.org/10.1186/s12877-019-1316-7>
- Zintel, S., Flock, C., Arbogast, A. L., Forster, A., von Wagner, C., & Sieverding, M. (2021). Gender Differences in the Intention to Get Vaccinated against COVID-19 - a Systematic Review and Meta-Analysis. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3803323>

Ústav experimentálnej psychológie, Centrum
spoločenských a psychologických vied SAV, v. v. i.

2025

CSPV SAV

O autorovi:

Peter Teličák je výskumník zameraním na nepodložené presvedčenia, psychológiu osobnosti a psychometriu. Dizertačnú prácu obhájil pod vedením Petra Halamu v roku 2022.

ResearchGate: <https://www.researchgate.net/profile/Peter-Telicak>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8233-9769>

NÁZOV:	Hľadanie zmyslu v chaose? Nepodložené presvedčenia počas pandémie COVID-19. Vybrané psychologické faktory nepodložených presvedčení
AUTORI:	Mgr. Ing. Peter Teličák, PhD.
RECENZENTI:	Doc. PhDr. Michal Hajdúk, PhD. Mgr. Radoslav Merva, PhD.
TECHNICKÁ SPOLUPRÁCA:	Mgr. Ida Prokopčáková
OBÁLKA:	Mgr. Ján Kurinec
JAZYKOVÁ KOREKTÚRA:	Mgr. Ida Prokopčáková
VYDAVATEL:	Ústav experimentálnej psychológie SAV
TLAČ:	EQUILIBRIA, s.r.o.
ROK VYDANIA:	2025
VYDANIE:	prvé
POČET STRÁN:	105
ISBN (print)	978-80-8298-012-0
EAN	9788082980120
ISBN (online)	978-80-8298-013-7
EAN	9788082980137